

Dosar ACL

Literatură preromană în Pontul Stâng

Remus Mihai Feraru

Teme literare în inscripțiile grecești versificate de la Pontul Stâng

Literary themes in the Greek inscriptions from the Left Pontus

Abstract¹: *The description of the cultural life of the Greeks in the Left Pontus would be incomplete and poor without discussing inscriptions in verses and prose that are an essential component of this culture. An expression of the Greek folk spirit, the inscriptions reflect the thoughts of the life and death of the Greeks in this marginal area of Hellenism; they contain valuable literary, philosophical and religious ideas.*

Keywords: *Left Pontus, Greek colonies, epigraphy, literary themes, funeral epigram*

Cuvinte-cheie: *Pontul Stâng, colonii grecești, epigrafe, teme literare, epigramă funerară*

În opinia noastră, descrierea vieții culturale a grecilor din Pontul Stâng ar fi incompletă și săracă, fără discutarea inscripțiilor în versuri și în proză care reprezintă o componentă esențială a acestei culturi. Expresie a spiritului popular grec, inscripțiile reflectă gândurile despre viață și moarte ale grecilor din această zonă marginală a elenismului; ele conțin valoroase idei literare, filosofice și religioase.

Studiul nostru se întemeiază pe analiza inscripțiilor votive și funerare. În prima parte a cercetării noastre, ne-am concentrat atenția asupra unui eșantion de inscripții votive cu caracter literar și simpoziac, descoperite la Olbia, care datează din secolele VI-V a. Chr.. Este vorba de *graffiti* în versuri, deosebit de importanți pentru aprecierea nivelului cultural în cetatea de pe malul Bugului în primele ei secole de existență. Însă majoritatea covârșitoare a documentelor care au făcut obiectul analizei noastre, o reprezintă epigramele funerare în versuri și proză².

A. Graffiti cu caracter literar

¹ Capitol al tezei de doctorat „Cultura greacă în Pontul Stâng. Documentație literară”

² Citarea inscripțiilor din *Catalogul de inscripții versificate* (p. ...), se va face pe parcursul textului nostru cu numărul de ordine al inscripției din catalog precedat de abrevierea *Cat.*

Deosebit de interesant pentru studiul nostru este un lot de inscripții descoperit la Olbia. Este vorba de *graffiti* gravați pe diferite obiecte private, datând din secolele VI-V a. Chr.. Cele mai vechi dintre aceste creații sunt doi *graffiti* cu caracter literar care demonstrează afecțiunea olbienilor pentru poezie; cel dintâi, datat prin 550-525 a. Chr., a fost gravat cu meticulozitate pe peretele exterior al unei lămpi arhaice: „Ὅς λύχων εἰμί, καὶ φαίνω [θεοῖς]ιν κἀνθρώποισιν”, (*Cat. I*: „De vreme ce eu sunt o lampă, strălucesc atât pentru zei cât și pentru oameni”). În acest *graffiti* trebuie să remarcăm o aluzie umoristică: pentru a defini rolul modestei lămpi sunt utilizați aceiași termeni care califică în general soarele, adică lumina și strălucirea. Versul este, se pare, de inspirație homerică și trimite la un vers similar din *Imnul homeric al Soarelui*: „Ἡέλιον ἰ ὃς φαί νει θνητοῖσι καὶ ἄθανάθοισι θεοῖσιν”, (IGDOP, p. 81, nr. 29). Din punct de vedere al versificației, inscripția noastră se prezintă ca un *tetrametru iambic catalectic*, trimițând la o tradiție metrică ioniană reprezentată de Hipponax, (IGDOP, p. 80).

Un alt *graffiti* cu conținut literar, datat în secolul al V-lea a. Chr., apare pe ambele părți ale unui fragment dintr-un vas în firnis negru. El redă începutul unuiia dintre poemele ciclice tradiționale, și anume *Mica Iliadă*: „Ἴλιον ἀείδω καὶ Δαρδανίην³, (*Cat. 3*: „Cânt Ilionul și Dardania cea bogată în cai, pentru care războinicii Danaei, multe au suferit”). Pe lângă caracterul său de exercițiu școlar⁴, inscripția olbiană constituie una dintre cele mai timpurii dovezi ale atestării *Micii Iliade*⁵; ea reprezintă

³IGDOP, p. 83; Primele versuri ale acestui poem ne sunt transmise de către Pseudo-Herodot în *Vita Homeri*, 16: „Ἴλιον ἀείδω καὶ Δαρδανίην εὐπωλον / ἧς πέρι πολλὰ πάθον Δαναοὶ θεράποντες Ἄρῃος”, („Cânt Ilionul și Dardania cea bogată în cai, pentru care războinicii Danaei, multe au suferit”).

⁴Vezi, supra, *Educația și învățământul*, II A (*Școala primară*), p. 59 și urm.

⁵Ju. G. Vinogradov, *Pontische Studien*, p. 386; creat în secolul al VI-lea a. Chr., poemul *Mica Iliadă* a fost menționat pentru prima dată de către logograful Hellanicos (secolul al V-lea a. Chr.), urmat apoi și de alți

totodată, o confirmare indirectă a popularității poemului ciclic, în secolul al V-lea a. Chr., în nordul Pontului Euxin⁶.

Conținutul trivial și licențios al câtorva *graffiti* olbieni, ne determină, pe bună dreptate, să socotim că astfel de creații au fost alcătuite în momente de distracție și bucurie, cel mai probabil cu ocazia unor banchete.

Astfel, pe o cupă attică din secolul al V-lea a. Chr. întâlnim: „Ἡδύποτος κύλιξ εἰμὶ φίλῃ πίνοντι τὸν οὖνον” (Cat. 4: „Eu sunt cupa plăcută la băut, dragă celui care bea vin”). Adjectivul *ἡδύποτος* este utilizat de către Homer pentru a califica vinul (*Odissea*, II, v. 340) și din acesta derivă două nume de vase, și anume *ἡδυποτίς* atestat la Athenaios și diminutivul său *ἡδυποτίδιον* atestat la Oropos și Delos (IGDOP, p. 72). Un alt *graffito*, care poate fi încadrat în aceeași tematică cu cel comentat mai sus, este gravat în cerc sub piciorul unei cupe attice de la sfârșitul secolului al V-lea a. Chr.: „Ἀκτιγαῖο ψυχῇ, ἢ κύλιξ σῶς, ἡδεῖα, ἡδύπ<ο>τος”⁷ (Cat. 5: „Sufletul lui Aktigaios, «sunt eu», cupa intactă, suavă și dulce la băut”). În acest caz, în mod sigur este vorba de un obiect foarte îndrăgit de către proprietarul său, calificat ca *ψυχῇ*, „sufletul” acestuia, metaforă rară și neașteptată în acest gen de inscripții. Conținutul acestui *graffito* sugerează de asemenea o atmosferă de banchet; în plus, el este versificat, prezentând un tetrametru catalectic poenic și o schemă trohaică, ritmul preferat al părților corale în comedia veche⁸.

Atmosfera de petrecere și voie bună este sugerată de un alt *graffito*, de data aceasta cu un conținut picant și licențios: „Ὅς θέλει βενῆν, δέκ᾽ ἄρδεις καταβαλὼν πυγίζετο ... Ἡφαίστόδωρον” (Cat. 2: „Cel care vrea să sărute, va plăti zece vârfuri de săgeată și-l va sodomiza ... pe Hephaistodoros”). În acest caz, conținutul inscripției face trimitere, se pare, la un gaj care implică o amendă plătită în vârfuri de săgeată urmată de un act sexual⁹, (IGDOP, p. 73-74, nr. 31) Conținutul inscripției și mai ales versificația, nu lasă nici o îndoială că autorul distihului s-a aflat sub influența unor scriitori de comedii¹⁰.

Acești *graffiti* confirmă afirmațiile lui Dion din Prusa cu privire la pasiunea olbienilor pentru poezie, în special pentru eposul homeric. De asemenea, aceste creații, alături de alte epigrame funerare olbiene, pot fi considerate drept o „moștenire literară” a talentaților poeți locali de care amintește același Dion¹¹. Pe de altă parte, *graffiti* sugerează punerea în scenă la Olbia a unor reprezentații comice. Ori tocmai comedii jucate pe scena teatrului olbian, este posibil să fi avut, la rândul lor, o puternică influență asupra versurilor neînsemnate compuse de către poeții locali la ospete vesele¹².

autori precum Aristotel, Pausanias, Clemens Alexandrinul, Pseudo-Herodot și mulți scoliaști.

⁶ *Ibidem*, p. 389.

⁷ În același spirit cu inscripția amintită aici, putem cita un alt exemplu, tot de la Olbia: „Ἰδανθένμι τοιφώλῃ ἄρυστιχος” („Un mic căuș pentru desfrânatul Idanthemis”), IGDOP, p. 67-68, nr. 27.

⁸ Ju. G. Vinogradov, *Pontische Studien*, p. 391.

⁹ Graffiti prezentat aici evocă, prin obscenitățile sale, un alt *graffiti* descoperit la Gela (secolul V a. Chr.), care se sfârșește prin cuvintele: „Ὁ δὲ γράσας τὸν ἀννέμο(ν)τα πυγίζει” („Cel care a gravat [acest graffiti] îl va sodomiza pe cititor”), vezi, IGDOP, p. 74.

¹⁰ Ju. G. Vinogradov, *Pontische Studien*, p. 392 și nota 56, unde Vinogradov afirmă: „această inscripție confirmă încă o mărturie a lui Dion (Chrysotomos) despre: „τὸ περὶ τοὺς ἔρωτας τοὺς τῶν ἄρρενων” (nota traducătorului: „pornirile pasionale față de bărbați”) ca un obicei care este preluat chiar din metropolă.”

¹¹ *Ibidem*, p. 390 și urm..

¹² *Ibidem*, p. 392.

B. Poezia funerară

Nașterea poeziei funerare la greci are legătură cu locul de înmormântare care s-a bucurat, la rândul său, de o semnificație aparte; mormântul reprezintă sensul înalt cultural-moral pe care omul îl acordă doar casei pe care și-o construiește și mediului pe care îl organizează conform dorințelor și posibilităților sale. Oriunde s-ar fi aflat, mormântul era sacru, fiind locul în care urmașii își manifestau grija și respectul față de sufletele membrilor familiei care îi precedaseră. Cultele funerare s-au născut pornind de la îndatorirea supraviețuitorilor de a înmormânta, conform datinilor, trupul celui răposat și din preocuparea de a-i construi un mormânt, imaginat ca o „locuință de veci.”

B1. Originea epigramei funerare

La greci tradiția dominantă era îngroparea mortului în pământ sau așezarea lui într-o cameră funerară. Această tradiție datează din epoca creto-miceniană și se reflectă clar în poemele homerice. Mormintele încep să fie marcate printr-o movilă de pământ, iar apoi printr-o stelă funerară sau un monument grandios pe care adesea erau scrise scurte epitafuri. Epitaful este o inscripție în formă metrică care are legătură strânsă și specifică cu un monument, oferindu-i sens și făcând parte integrantă din acesta¹³.

Deși în epopeile homerice sunt utilizați mai mulți termeni care denumesc mormântul¹⁴, există un singur loc în *Iliada* unde se face aluzie la o epigramă funerară. Hector vorbește de un duel între el și un erou grec, în care el prevede că va fi învingătorul. El hotărăște ca armele celui învins să fie duse în templul lui Apollo, dar cadavrul său să aibă parte de un mormânt la malul mării, unde monumentul său va fi văzut de trecători: „σῆμά τέ οἱ χεῦσιν ἐπὶ πλατεῖ Ἑλλησπόντῳ ἔκαστος καὶ ποτὲ τις εἴπῃσι ὀψιγόνων ἀνθρώπων ἢ πολυκλήιδι πλέων ἐπὶ οἶνοπα πόντον· ἄνδρὸς μὲν τόδε σῆμα πάλαι κατατεθνηῶτος ὅν ποτ' ἀριστεύοντα κατέκτανε φαίδιμος Ἔκτωρ”, (*Iliada*, VII, vv. 86-90: „[Aheii] să-i înalțe mormântul la marginea mării întinse, Hellespontul. Și vreun urmaș care plutind cândva cu corabia iute pe marea întunecată, va spune: iată mormântul aceluia bărbat care, viteaz fiind, a pierit odinioară, fiind ucis de faimosul Hector”). Așadar, călătorul de mai târziu care privea de pe corabie monumentul eroului de pe țărm, ucis de Hector, nu putea ști că el a fost răpus de vestitul fiu al lui Priam, dacă acest lucru nu ar fi fost scris pe piatra de mormânt. Prin urmare, ultimele două versuri citate mai sus ar putea fi interpretate ca reprezentând o scurtă epigramă funerară pe piatra de mormânt a eroului necunoscut. Așadar, putem conchide că epigrama funerară își făcuse deja apariția în secolele VII-VI a. Chr.¹⁵.

Prin termenul de epigramă, cultura greacă a secolului al V-lea a. Chr. denumea o scurtă compoziție de un vers sau mai multe, destinată să fie gravată pe un mormânt sau pe un obiect votiv¹⁶. Epigrama este denumită cu termenii grecești *ἐπίγραμμα* sau *ἐλεγείον*. Primul termen privește destinația practică a epigramei, o inscripție gravată pe o piatră

¹³ A.E. Raubitschek, *Das Denkmal-Epigramm*, în *Entretiens sur l'Antiquité classique, L'Épigramme grecque*, vol XIV, Vandoeuvres, Geneva, 1967, p. 3.

¹⁴ Homer, *Iliada* VII, v. 86: *τό σῆμα*; XI, v 371: *ὁ τύμβος*.

¹⁵ A.E. Raubitschek, *op. cit.*, p. 6.

¹⁶ Mariana Băluță-Skultety, *Poezia epigramatică elină. Limbajul artistic și epigramele lui Calimah*, București, 1987, p. 21.

funerară sau pe un obiect votiv; al doilea termen privește structura metrică a epigramei scrisă în hexametru sau în distih elegiac¹⁷.

Epigramele funerare descoperite în cetățile grecești din Pontul Stâng sau în teritoriul lor rural nu au fost alcătuite după principii artistice pretențioase. În general, lapicizii recurgeau la diferiți τόποι („locuri comune”) care, puși unul lângă altul după o anumită ordine, satisfăceau gustul popular. Din punct de vedere cronologic, inscripțiile studiate se încadrează în perioada: începutul secolului V a. Chr. – secolul IV p. Chr., perioadă care corespunde epocilor clasică, elenistică, romană și romană târzie.

Destinatarii epigramelor aparțin diverselor categorii sociale: cetățeni, liberiți sau sclavi. Epitafurile funerare au un caracter privat. Dedicățiile sunt făcute fie de către soț soției sale, fie de către soție pentru soț. Cele mai multe epigrame le sunt dedicate copiilor morți prematur, fie de către părinți, fie de către frații lor. Trebuie precizat că în această categorie de defuncți am inclus copiii sau tinerii care au murit înainte de împlinirea vârstei de douăzeci de ani. Alte epigrame sunt dedicate de către sclavi pentru stăpânii lor. În alt caz rudele îi aduc defunctului onoruri funerare sau prietenul își manifestă recunoștința față de camaradul său defunct, prețuindu-l pentru meritele sale. O altă categorie o reprezintă epigramele dedicate de concetățeni unui semen al lor care s-a distins în cetate prin realizările și demnitatea sa. De la Tomis sunt nelipsite epitafurile dedicate gladiatorilor.

Ne propunem în continuare să facem o analiză a conținutului ideatic al epigramelor și o clasificare tematică a diferiților *topoi* care le alcătuiesc.

B2. „Lumea de dincolo” în epitafuri

În epoca elenistică era adânc întipărită în imaginația populară ideea unui tărâm îndepărtat al sufletelor în care sălășluiau umbrele fără vlagă ale celor stinși din viață. Hades stăpânea acest ținut al morților. Acestei idei i-au dat naștere descrierile din poemele homerice care rămăseseră și în epoca elenistică primele cărți pe care le citeau și le studiau tinerii, precum și o sursă de delectare și învățăminte pentru toate vârstele¹⁸.

Epigramele din Pontul Stâng păstrează imaginea tradițională despre lăcașul morților, ca o lume în care domnește Hades. O defunctă mărturisește: „καὶ νεκρὰ ἔτεκον ἐνεῖν” „Αἰδαο δόμοισιν”, (*Cat.* 27, v. 7: „Murind, am născut pentru locuința lui Hades”). Într-o altă epigramă citim: „πεντεκα[ι]εικοσέτης δόμον” „Αἰδος ἄστυφελίκτου / ἧλυθον ... διοιὸς παῖδας προλιποῦσα”, (*Cat.* 49, vv. 3-4: „În vârstă de douăzeci și cinci de ani am plecat spre lăcașul neânduplecatului Hades ... lăsând în urma mea doi copii”). O epigramă de la Mesambria detaliază imaginea ținutului morților, identificându-l cu casa Lethei din Acheron: „νῦν δ’ ὅκ’ ὁ δυσνίκατος ἐναντίος ἦλθε τοι” „Αἰδας, / οὐ Λάθας ἐπέχεις δῶμ’ ” „Αχερουσιάδος”, (*Cat.* 21, vv. 5-6: „Acum fiindcă invincibilul Hades ți s-a împotrivit, casa Lethei din Acheron nu te-a reținut”). Aici „casa Lethei” este expresia unei vechi concepții despre inconștiența care cuprinde sufletele defuncților în Hades. Abia în epoca elenistică timpurie, Lethe, zeița uitării, va fi identificată cu fluviul care străbate *Câmpiile Elizee* și care va reprezenta granița lumii de dincolo¹⁹. Din apa acestuia, umbrele

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ E. Rohde, *Psyché. O istorie a culturii și civilizației elene*, (traducere și cuvânt înainte de Mircea Popescu), București, Ed. Meridiane, 1985, p. 410.

¹⁹ Martin P. Nilsson, *Gesch. griech. Religion*, II2, p. 238; vezi și V. Kernbach, s. v. *Lethe*, în *DMG*, 1995, p. 314.

morților, ajunse acolo, sunt obligate să bea spre a-și anihila orice amintire din trecut. În schimb, Aheronul era un alt fluviu din Infern pe care sufletele morților trebuiau să-l traverseze în luntrea lui Charon pentru a ajunge în lumea umbrelor²⁰. La imaginea lăcașului subpământean peste care domnește Hades trimit și cuvintele *φθίμενοι* și *κατοιχομένοι*, „pierii și coborâții”, (*Cat. 33*, vv. 1-2), sufletele celor morți pentru care lăcașul lui Hades devine o locuință de veci.

O altă credință răspândită în epoca elenistică era că, oamenii trecuți prin atâtea încercări, ajung după moarte în *Câmpiile Elizee*, un ținut plăcut și prietenos pe care tot Homer îl întipărise în amintirea tuturor. Pentru poetul orb, *Câmpiile Elizee* erau un loc de pe suprafața pământului în care zeii îi strămutau pe unii favoriți ai lor încă din timpul vieții, pentru a se bucura acolo, feriți de moarte, de o fericire veșnică²¹. Tărâmul vieții veșnice a fost identificat și cu *Insulele Fericirilor*, pe care grecii ionieni le-au localizat încă de timpuriu în insula Leuké din Pontul Euxin. Multă vreme Leuké a fost considerată un *Elysion* destinat anume lui Achile adorat aici în ipostaza de zeu al morților²². O aluzie la Insulele Fericirilor, ca tărâm destinat sufletelor nemuritoare, face o inscripție fragmentară de la Tomis: „Βύδιε Ἐπιθαί ... νῆσον ἔχ[εις] μακάρων / Σ[ό]λα μή[τηρ] ἐποίησε”, (*Cat. 39*: „Bydios al lui Epithai... locuiești în insula fericirilor. Sola, mamă, a făcut [monumentul]”). În unele descrieri tărâmul celor fericiți este localizat în interiorul pământului. De pildă, o inscripție de la Olbia identifică lăcașul fericirilor cu „casa celor evlavioși”, unde defunctul se va bucura de viață veșnică: „ἄμα τὸν ἀ[νθ]ρώ[ποισι] καὶ ἀθανά[τοισι] ποθεινόν / ὦ δαίμον, π[ε]μψ[αι]ς εἰς δόμον ε[ὐ]σεβέων”, (*Cat. 18*, vv. 7-8: „Deopotrivă regretat de oameni și de cei nemuritori, o geniu funest, a fost trimis în casa celor evlavioși”).

B3. Mormântul - „casa eternă a defunctului”

Ideea că mormântul este „casa defunctului” apare mai degrabă în epitafurile latine decât în cele grecești. În epigramele Pontului Stâng, această idee apare formulată explicit o singură dată, în epitaful unui gladiator de la Tomis: „Σκίρτος Δακήσις ... κεῖμαι δ' ἐν Τόμει, τὸν τάφον οὐκ ἔχω”²³, (*Cat. 56*: „Skirtos Dakesis ... zac la Tomis, având drept casă mormântul”).

B3.1. Protecția mormântului

În epitafurile funerare sunt formulate de multe ori sancțiuni judecătorești și pedepse divine împotriva eventualilor profanatori ai mormântului. Împotriva acestora din urmă, sunt prescrise amenzi ce trebuie plătite instituțiilor publice ale cetății. Astfel de interdicții de violare a mormântului apar în epigramele din Pontul Stâng începând din epoca romană. Într-o inscripție funerară de la Tomis se precizează: „Ἀπιος Ὀνήσιμος εὐποσιάρχης / τὸ μνημεῖον κατεσκεύασε ἐκ / τῶν ιδίων ἐαυτῷ καὶ τοῖς ιδίοις / ἐὰν δέ τις ἕτερος τολμήσῃ τινὰ / θεῖναι ἐν αὐτῷ δώ<σ>ει προστείμου ἰς / τὸ ταμεῖον μυρία

²⁰ V. Kernbach, s. v. *Aheron*, în DMG, 1995, p. 21.

²¹ E. Rohde, *op. cit.*, p. 412; cf. Anna Ferrari, s. v. *Cîmpiile Elizee*, în DMGR, p. 216.

²² Vezi, supra, *Manifestări culturale și sportive*, IV C. (*Cultul lui Achile*), p. 132-133.

²³ Cf. R. Lattimore, *Themes*, p. 165: „τεῖτλον ἐμοὶ ἀνέστησαν μνείας χάριν εἰς ἑώνειον οὐκον”, („Am dedicat o inscripție în amintirea mea în casa mea eternă”); vezi, în acest sens și epigrama fragmentară, *Cat. 40*, r. 6: „... τεύξας] αἰώνιον οὐκον”, („...construind locuință veșnică”).

πεντακισχίλια / καὶ τῇ πόλει πεντακισχίλια”²⁴, (ISM II 298[134]: „Apios Onesimos, euposiarchul, a construit mormântul, pe cheltuiala sa, pentru el și ai săi. Iar dacă vreun altul va îndrăzni să pună în el pe cineva, va da, pe lângă pedeapsa legală, pentru casierie [imperială] cincisprezece mii [de dinari ?] iar pentru cetate cincisprezece mii [de dinari ?]”).

B4. Cauzele morții

În toate epigramele funerare sunt menționate cauzele morții, fie că este vorba de o moarte naturală, fie că moartea a fost provocată de către o divinitate.

B4.1. Moartea naturală

Mai rare sunt cazurile în care moartea a survenit în urma unei boli, a unui accident sau a unei lupte. În câteva cazuri epigramele din Pontul Stâng menționează că defunctul a murit răpus de boală. Astfel, dintr-o epigramă de la Tomis aflăm despre defunct că a murit lovit de o boală grea: „Κάτθανον ἐν νούσῳ χαλεπῇ βεβαρημένος Ὕλας / Ἑρμογένην θάψας τὸν φίλιόν μου πάλιν”, (Cat. 62: „Am murit lovit de o boală grea, eu, Hylas, după ce am înmormântat pe iubitul meu fiu Hermogenes”). De asemenea, despre un defunct din Callatis, ni se spune că a pierit de boală în străinătate: „... ἐν ξείνῃ Διονύσιος ἔφθιτο νούσῳ”, (Cat. 46, v. 3: „... Dionysios a pierit de boală în străinătate”).

Într-un singur caz moartea ne este prezentată ca survenind accidental, în timpul unei vânători, precum într-un epitaf din Bizone: „Ἀγὼν κε[κευθῆ] με] φιλόθ[ηρον] ὑπὸ [τύμβ]ῳ / στήλην δ μοι στήσαν γενετῆρες ποθέοντ[ες] / Βίκτωρ τε καὶ Νωστατῆ παρηγορίης μνήμην ἔχ[οντες]”, (Cat. 47: „Jocul m-a ascuns pe mine care iubesc vânătoarea în mormânt; părinții regretându-mă, mi-au înălțat o stelă funerară. Biktor și Nostata și-au amintit de îndemnul făcut [fiului lor]”).

În categoria morții naturale am putea încadra și pieirea gladiatorilor în luptele din arenă. În epitafurile consacrate gladiatorilor moartea este prezentată câteodată ca fiind foarte violentă. De pildă, în epitaful unui gladiator din Tomis, defunctul mărturisește: „ἰ[ς]· φθιμένους δ / ἤλυθον [ἀνσχύμενο]ς βοῶν ἄγριον, ὅς με κατέκτα”, (Cat. 41, vv. 3-5: „Am plecat la cei răposați, înfruntând un bivol sălbatic care m-a omorât”).

B4.2. Moartea provocată de către divinitate

În majoritatea epigramelor moartea defuncților este atribuită unor agenți divini, fie

²⁴ De comparat această inscripție cu ISM III 176, (Callatis) și (Cat. 52, Mesambria).

că este vorba de *Hades*, *Moiră*, mai rar de *Nemesis*, sau în multe cazuri de un *daimon*, un spirit funest. Acest fapt se datorează credințelor prezente în mentalitatea greacă începând cu epopeile homerice, conform cărora, existența oamenilor pe pământ este dependentă de voința zeilor. Mai bine zis, zeii se amestecă în viața oamenilor și le hotărăsc destinul. Divinitatea este prezentată ca pizmuind fericirea oamenilor.

Credința superstițioasă a grecilor în gelozia zeilor față de oameni, *φθόνος θεῶν*, a influențat profund literatura greacă arhaică, oferindu-i acesteia una dintre temele cele mai îndrăgite, și anume neputința omului în fața loviturilor neașteptate ale divinității²⁵. Ipostaza divinității invidioase pe fericirea și prosperitatea umană revine în mai multe rânduri de-a lungul *Istoriilor* lui Herodot. Astfel, în celebrul dialog cu Croesus, Solon afirmă: „ὦ Κροῖσε, ἐπιστάμενον με τὸ θεῖον πᾶν ἐὼν φθονερὸν τε καὶ παραχῶδες ἐπειρωτᾶς ἀνθρωπίνων πρηγμάτων πέρι”, (Herodot, I, 32, 5-7: „O Croesus, mă întrebi de lucruri lumești tocmai pe mine, care știu că zeii sunt numai răzbunare și iubitori de vrajbă”).

Ideea divinității geloase pe oameni apare ca un *leitmotiv* în epigrafia funerară a Pontului Stâng, indiferent că divinitatea este *Hades*, *Moiră* sau un *spirit funest*. De pildă, pontarchul Dionysodoros din Tomis mărturisește: „Θρέψε Διονυσόδωρος ποντάρχης παῖδας ... διαδόχους ἀνθ' αὐτοῦ, ἀλλὰ νεμεσσήθη κατῆλθαν γῆς ὑπένερθε / Ἰοῦλιν, Διονυσόδωρος, Λεοντιανὸς καὶ Διονύσις / καὶ θυγάτηρ Ἀγριπ(ν)εῖνα...”, (*Cat. 61*, vv. 1-2 și 6-8: „A crescut Dionysodoros, pontarchul, copii ... urmași în locul său, ... dar a fost gelozit [de către zei]. Au coborât sub pământ Iulis, Dionysodoros, Leontianos și Dionysis [fiii] și fiica sa Agrippina...”).

B4.2.1. *Hades*

Hades este reprezentat în epigrame nu doar ca stăpân al lăcașului morților, ci și ca o divinitate care provoacă moartea. Într-o epigramă de la Tomis se spune despre defunctă că a fost răpită de către Hades: „... ἔτι νήπιον οὔσαν / Λογγεῖναν Ἀιδη[ς] ἥρπασε τετραετῇ”²⁶, (*Cat. 37*: „Fiind încă în fragedă copilărie, Hades a răpit-o pe Longeina, la vârsta de patru ani”).

În antiteză cu exprimarea din epigrama prezentată mai sus, întâlnim o altă exprimare eufemistică, de data aceasta unică în epigramele Pontului Stâng: „νῦν δ' ὅκ' ὁ δυσνίκατος ἐναντίος ἡλθέ τοι Ἀδας / οὐ λάθ[η]ας ἐπέχεις δῶμ' Ἀχερουσίαδος”²⁷, (*Cat. 21*, vv.5-7: „Iar acum deoarece invincibilul Hades ți s-a împotrivit, casa Lethei din Acheron nu te-a reținut”). Hades îi refuză defunctului șederea în lăcașul său subteran. Altfel spus, amintirea defunctului rămâne veșnică în memoria concetățenilor săi, datorită faimei sale.

Epitetele prin care este calificat Hades în epigramele din Pontul Stâng fac aluzie la caracterul său imparțial atunci când trebuie să trimită la moarte pe oameni. Astfel se

²⁵ D. M. Pippidi, *Stud. ist. rel.2*, p. 39.

²⁶ Cf. *Anthologie Palatine*, Tome IV, Livre VII, 13, (texte établi par Pierre Waltz, traduit par A. M. Desrousseaux, A. Dain, P. Camelot), Paris, Les Belles Lettres, 1960 „Παρθενικὰν νεόοιδον ἐν ὑμνοπόλοισι μέλισσαν / Ἡρινναν, Μουσῶν ἀνθεα δρεπτομένην, / Ἀιδας εἰς ὑμέναιον ἀνάρπασεν”, („Pe feciorelnica poetă Erinna, inspirată între toți făuritorii de cânturi, care culegea florile oferite de Muze, Hades a răpit-o în ceasul nunții”); cf. R. Lattimore, *Themes*, p. 147: „Ἀνδρας ἀριστοτάτους κατέχλει φίλε, βά[λ]κανος Ἀδης”, („Dragul meu, invidiosul Hades îi reține pe cei mai buni oameni”, descoperită la Durgut, Frigia).

²⁷ Vezi, infra, *Dobândirea virtuții*, V B8.1., p. 181.

întâlnesc: „Αἰδης ξυνός, (*Hades nepărtinitorul*) ἀστυφελίκτος, (*neînduplecatul*), δυσκίветος, (*invincibilul*), (IGB I² 223; *Cat.* 49, 21).

B4.2.2. *Moirai*

Moirele în calitate de „agenți ai morții” sunt omniprezente în epitafurile grecești. Dacă în epoca arhaică *Moirai* patrona numai nașterile, în epoca homerică ea este percepută ca personificare a destinului oamenilor²⁸. Homer vorbește de o singură *Moirai*, (*Iliada*, V, vv. 613-614) pe care o consideră chiar mai presus de zei; zeița Athena mărturisește că: „nici chiar zeii nu pot scuti de soarta firească pe cel care le este drag, când *Moirai* l-a înșfăcat ca să-l prăbușească în somnul adânc al morții”²⁹. Hesiod enumeră trei *Moirai*, ca fiice ale *Noptiei* (Νύξ). Mitul tradei este ulterior; Hesiod prezintă pe cele trei surori ca pe o asociație care, în exprimare metaforică, toarce firul vieții. De zeițele destinului „depind durata vieții și lungimea firului zilelor care le-au fost îngăduite oamenilor”³⁰. Cele trei *Moirai* sunt evocate atît în literatura greacă cât și în epigramele funerare, pînă la sfârșitul Antichității. La Histria există chiar o mărturie cu privire la cultul *Ursitoarelor*, unică în Pontul Stâng: „Γύκεια Διονυσίου θυγάτηρ / Θεοφίλου γυνή τοῦ Θεοδότου, Μοίραις”, (ISM I 114: „*Gykeia*, fiica lui *Dionysos*, soția lui *Theophilos* al lui *Theodotos*, închinare *Ursitoarelor*”).

Termenul *μοῖρα* este utilizat în sens etimologic într-un epitaf olbian din secolul al IV-lea a. Chr.: „Παρθενὶς οὐδ’ ἀρετᾶς ὥρας ἐπὶ τέρμα μολοῦσα / ἐπταετιζομένη μοῖραν ἔχω βίοντος”, (*Cat.* 8, r. 3-4: „*Eu Parthenis*, fără a atinge desăvârșirea înfloririi mele, la vârsta de șapte ani, obțin destinul funest al existenței mele”). Într-o epigramă de la Callatis, datînd din epoca elenistică, firul tors de către *Moirai*, care se identifică de obicei cu curgerea vieții omului, se transformă într-un instrument al morții; se spune despre defuncți că: „*Moirai Atropos* i-a așezat în mormânt cu firul ei” (*Cat.* 19, r. 2)³¹. „*Ατροπος*, „cea care nu se întoarce”, este una dintre cele trei *Moirai*, care simbolizează încetarea ireversibilă a vieții; adesea ea este reprezentată figurativ cu o unealtă de tăiat, exprimînd astfel operația de rețezare a firului vieții³².

În majoritatea epitafurilor din Pontul Stâng care provin din epoca romană târzie, *Moirele* sunt prezentate ca uneltind fățiș împotriva omului sau răpindu-l pe defunct dintre cei vii. Astfel într-o epigramă funerară dedicată unor copii se spune: „Φίλτατα τέκνα δύο κατεθήκαμεν ἐν χθονὶ τῇδε / τῆς ἀπαθοῦς μοίρης ταῦτα τεχνησαμένης / σπλάγχνοις ἡμετέροις γὰρ αἰεὶ κάτθηκεν ἀνείας”, (*Cat.* 64: „Doi copii prea iubiți am așezat în acest pămînt, soarta nemiloasă urzind toate aceste nenorociri. Căci ne-a lăsat pe vecie supărări în sufletele noastre.”). În altă epigramă *Moirele* care urzesc toate nenorocirile sunt asociate cu ideea nimicniciei vieții: „... πάντα πέλει κόνις· αἱ Μοῖραι αἶ / πάντα ν<ε>ουσαι, αἱ τ<ι>άφον ἐτέλεσαν / φίλτατα δ κάκισαν”, (*Cat.* 36: „Totul devine cenușă. *Ursitoarele* care urzesc totul, ele au săvârșit mormîntul și au maltratat [tot]

²⁸ V. Kernbach, s. v. *Moire*, în DMG, p. 424; în sens etimologic *μοῖρα* are semnificația de *parte atribuită fiecăruia, lot și de aici soartă, destin*; *μοῖρα* este derivat de la *μείρομαι*, vezi P. Chantraine s. v. *μοῖρα*, în DÉ, III, p. 679.

²⁹ Homer, *Odiseea*, III, vv. 336-238, apud, V. Kernbach, DMG, 1995, p. 424.

³⁰ Anna Ferrari, s. v. *Moire*, în DMGR, p. 565.

³¹ Vezi, infra, *Firul vieții*, V B5.2., p. 165.

³² V. Kernbach, s. v. *Atropos*, în DMG, 1995, p. 61.

ceea ce era foarte scump”). Uneori Moirele îl răpesc pe defunct dintre cei dragi: „[Ἦν οὐνομα δ’ αὐτῷ Μαρτεῖνος ὃν ἀνήρπασαν Μοῖραι]”³³, (*Cat.* 52, v. 5: „Marteinos era numele meu pe care Moirele l-au răpit”). Alteori ursitoarele îl rețin pe defunct, expresie eufemistică pentru a anunța moartea: „... Μοῖραί με κατέσχον”, (*Cat.* 34, v. 3: „Moirele m-au reținut”).

În cele mai multe cazuri epitafurile arată că omul moare ca urmare a unei acțiuni corporale directe a Moirelor. În particular, într-o epigramă tomitană târzie se exprimă ideea că este suficientă hotărârea de departe a Moirelor, (*κρίσις*), pentru ca omul să moară; părintele Bassianus afirmă că fiul său a pierit pentru că aceasta a fost hotărârea destinului: „ἄλλ’ ἐμέο βουλὴν κρίσις ἔφθασεν οὐνεκα τυμβῶ”³⁴, (*Cat.* 67, v. 3: „Dar voinței mele i-a luat-o înainte hotărârea destinului, de aceea l-am înmormântat”).

Ca urmare a faptelor nefaste săvârșite de zeițele care patronează destinul, în epigramele târzii le sunt aduse acestora reproșuri și acuzații directe. De pildă într-un epitaf de la Tomis, defunctul un tânăr necăsătorit pe nume Attalos, mărturisește: „... μὲν ἡιθέο[ι]σ[ι]ν ἀρίθμιον Ἀτταλον εἶλε, / Μοῖρ’ ὅλοῃ γονέων δ’ ἐλπίδας ἐστέρισε / ὦκυμόρου δ’ τύχης μνήμην ἀνέθηκε πατηρ μοι”, (*Cat.* 45, vv. 1-3: „[Moartea] a răpit pe Attalos, socotit printre tinerii necăsătoriți. Soarta funestă a înșelat speranțele strămoșilor. Tata a înălțat pentru mine semn de amintire a Soartei care lovește repede”). Un reproș la adresa destinului implacabil este și exclamația aflată la începutul altei epigrame: „ὦ μοίρης ἀπαθοῦς δινὴ κρίσις ἥτις ἐπῶρσε / ἀνθρώποισιν ἔχιν λύπας ἐπωδυνίους”³⁵, (*Cat.* 57: „O judecată crudă a impasibilei soarte, care a trimis oamenilor să aibă parte de necazuri dureroase”).

În epitaful unui gladiator de la Tomis se formulează o acuzație directă la adresa destinului: „Σκίρτος Δακήσις ἐλεύθερος παρμῶν ἔξ / παρὰ μοῖραν ἀπελθὼν, κείμαι, δ’ ἐν Τόμει...”, (*Cat.* 56: „Eu, Skirtos Dakesis, om liber, [încununat] cu șase victorii, părăsind [viața] nedreptățit de soartă, zac la Tomis...”). Este rar când gladiatorii declară că mor *nedreptățiți de soartă*; în general, în epitafurile lor, *Moiră* este cea care distruge viața, asta reprezentând pentru ei mai degrabă un motiv de consolare decât de revoltă împotriva destinului implacabil³⁶.

Așadar, ideea dependenței totale a omului de voința destinului s-a perpetuat în mentalitatea populară, din generație în generație, până în epoca romană târzie. Caracterul implacabil și decisiv al acțiunii *Moirelor* este subliniat și de epitetele semnificative care le însoțesc în inscripții: *Μοῖρα ἀπαθής*, (*impasibilă*) *ὀλοός*, (*funestă*) *ὠκύμορος*, (*care lovește repede, nemiloasă*) (*Cat.* 57, 64, 45, v. 2 și 3).

³³ Cf. R. Lattimore, *Themes*, p. 150: „εἰκοστὸν γὰρ ἔτος μὴ πληρώσαντά σε μοῖρα / ἥρπασεν ὠκύμορον, ὁ δῖος θάνατος”, („Căci încă n-ai împlinit douăzeci de ani, când Moira, eterna moarte, te-a răpit dintre noi prematur”, descoperită la Smyrna).

³⁴ Cf. *C* 68, v. 3, (*Callatis*) și *Cat.* 57, v. 1: „ὦ μοίρης ἀπαθοῦς δινὴ κρίσις...”; cf. Kaibel, *op. cit.*, 384, vv. 4-5: „ἀνδρὸς Ἐ[πι]κ[τ]ήτου ᾧ καὶ τέκνα δισσὰ λιποῦ[σ]α βουλομένων Μοιρῶν [ἦ]λυθον ἰς Αἴδη”, (descoperită în Asia Mică), apud, Em. Popescu, *Pe marginea unei epigrame funerare din epoca romană târzie de la Tomis*, în *SCIVA*, 26, 1975, 1, p. 85.

³⁵ Cf. *Cat.* 61, v. 7.

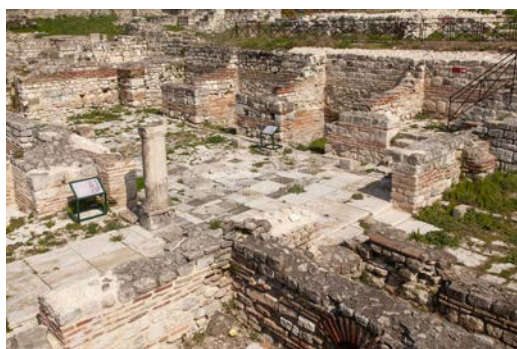
³⁶ L. Robert, *Les Gladiateurs*, p. 302.

B4.2.3. Nemesis

Într-o singură epigramă din Pontul Stâng, zeița Nemesis este cea care îi provoacă moartea defunctului: „... τὴν φθονερὴν εἰδὼν ἐγὼ Νέμεσιν / ὀκτωκαιδεκέτης θαλάμων ἄμύητος, ἄτεκνος / οὗ κεῖται κατὰ γῆς σῶμα μαραινόμενον”, (Cat. 29, vv. 3-5: „Eu am văzut-o pe Nemesis cea geloasă la optsprezece ani, necăsătorit, fără copii. aici sub pământ zace trupul meu istovit”). Potrivit unei credințe populare larg răspândite, privirea feței unui zeu, îl zdrobește pe om și el trebuie să moară³⁷. Ideea geloziei divine pe oameni este evidentă în epigrama de mai sus. Nemesis apare aici în ipostaza de zeiță a răzbunării. Ea veghea destinul particular al ființelor, păstrarea echilibrului și a dreptății și cântărea faptele oamenilor, pedepsindu-i pe aceștia pentru cele rele³⁸.

B4.2.4. Daimon

În epigramele funerare din Pontul Stâng, δαίμων-ul este acuzat de câteva ori că a provocat moartea defuncților. Este vorba de un spirit funest al cărui nume se leagă

de moartea prematură a copiilor. În general, existența demonului ucigaș al copiilor și al tinerilor are legătură cu străvechea superstiție a geloziei divine pe oamenii prea fericiți, iar epigrafia atestă cu fidelitate răspândirea credinței în acest spirit rău, în straturile largi ale poporului³⁹.

Epigramele din epoca romană fac aluzie adeseori la acest spirit pizmaș care provoca dezolarea și jalea părinților, lipsindu-i de fragedele lor vlăstare. Într-o epigramă de la

Tomis, defunctul mărturisește: „Ζῶε πάτερ καὶ χαῖρε θυγατράσιν ἃς φθονερός τοι δαίμων ἄντ' ἐμέθεν ὥπασε γηροκόμους”⁴⁰, (Cat. 24, vv. 3-4: „Trăiește tată și fii bucuroși pentru fiicele tale pe care vreun *spirit gelos* le-a urmărit desigur în locul meu, [pe ele] care aveau grijă de tine la bătrânețe”). Un părinte mărturisește cu durere: „... δακρῶν, Ἀσκληπιάδῃ, σε / ... υἱὸν φίλον ἐνδον ἔθηκα / ᾧ δαίμων μόνῃ δῶκε κακὸς δύο καὶ δεκέτη ζῆν”, (Cat. 40, vv. 1-3: „... plângându-te pe tine, Asklepiades, ... am așezat înăuntru pe fiul meu iubit, căruia un *spirit rău* i-a dat să trăiască numai doisprezece ani”). Uneori demonul îl răpește pe defunct de lângă cei dragi: „ἔξεύχθην ἀλόχῳ πρὶν ἐγὼν ὦσε<ν> δ' ἀπὸ ταύτης / οὐλόμενος δαίμων...”⁴¹, (Cat. 34, vv. 1-2: „Am fost unit mai

³⁷ Em. Popescu, *op. cit.*, p. 84.

³⁸ A. Barnea, s. v. *Nemesis*, în EAIVR, III, 2000, p. 182; în epoca romană Nemesis va fi adorată de gladiatori și militari, vezi, supra, *Manifestări culturale, spectacole, întreceri (Spectacole de gladiatori)*, IV E2. p. ...; cf. Anna Ferrari, s. v. *Nemesis*, în DMGR, p. 583-584.

³⁹ D. M. Pippidi, *Stud. ist. rel.2*, p. 255.

⁴⁰ Cf. R. Lattimore, *Themes*, p. 148: „Ὁ φθονερός ζωῆς με τὸν ἄθλιον ἔφθασε δαίμων”, („Un spirit invidios pe viață m-a lovit și pe nefericitul de mine”); cf. *Anthol. Pal.*, VII, 328: „ἀλλὰ σε νηλειῆς καὶ βάσκανος ὤλεσε δαίμων”, („Demonul invidios și neîndurător te-a răpus”).

⁴¹ Cf. D. M. Pippidi, *Stud. ist. rel.2*, p. 257, nota nr. 31: „εἵκοσι πληρώσαντα μ' ἀνῆρπασε τοὺς λυκάβαντας δαίμων φθονερός πατρὶ λιπόντα γόους”, („Când am împlinit douăzeci de ani, un geniu invidios m-a răpit pe mine, lăsând în urmă, tatălui meu vaiete”).

înainte cu o soție, dar de lângă ea, m-a smuls un *geniu funest...*”). În ciuda durerii pe care i-a pricinuit-o demonul, un defunct mai are încă putere să-i implore mila: „δαίμων, αἰδεσθητι, κακῶν θρήνων ἀκόρητε”, (*Cat. 29*, v. 6: „*Demon însetat de bocete funeste, fie-ți milă de mine !*”).

Epigramele prezentate mai sus ne oferă o imagine a concepției populare despre divinitate în cazul grecilor din Pontul Stâng. De asemenea din epitafuri, rezultă și atitudinea lor față de zei. În epigramele mai vechi nu se fac referiri la divinitate și nu se exprimă direct nemulțumirea oamenilor față de nenorocirile aduse de aceasta. Limbajul este reținut și sobru⁴². Ideea că divinitatea uneltește împotriva oamenilor și îi răpește dintre semenii lor apare în epigrafia funerară la sfârșitul epocii elenistice. Aceasta este o imagine nouă față de imaginea mai veche și totuși mai ponderată a zeilor invidioși.

În epigramele din epoca romană este exprimată în mod clar ideea geloziei divine. Aceste epigrame vor renunța la sobrietatea de până atunci. Acum apare din ce în ce mai frecvent intrarea omului în dialog cu divinitatea căreia îi sunt aduse reproșuri și acuzații. Divinitatea, fie că este vorba de Hades, Moira, Nemesis și în multe cazuri de spiritele funeste, este acuzată de cele mai multe ori pentru moartea prematură a copiilor.

Concepția despre divinitate, așa cum reiese din epigramele grecilor din Pontul Stâng, nu se deosebește deloc de concepția generalizată în întreg Orientul elenic. Mai mult, se poate spune că ideile și conceptele religiei tradiționale grecești au devenit „locuri comune”, (τόποι), în epigramele funerare.

B5. Teme cu caracter specific pentru descrierea morții

B5.1. Părăsirea luminii soarelui

În epigramele antice sunt folosite diferite exprimări pentru descrierea morții. Fantezia spiritului popular s-a dovedit foarte prolifică în acest sens și a găsit o serie de expresii metaforice și eufemistice care vestesc acest din urmă eveniment din viața oamenilor.

O temă foarte des utilizată pentru anunțarea morții este *părăsirea luminii soarelui de către defunct*. Această exprimare este rezultatul unui șir de opoziții în care viața este prezentată având ca atribute lumina și strălucirea, în timp ce moartea înseamnă: întuneric, frig și tăcere. Aceasta este o reprezentare foarte veche care apare în poemele homerice și apoi în tragedia greacă, pe măsură ce se conturează în mentalitatea comună imaginea unei lumi subpământene întunecoase. La nivelul culturii orale, această reprezentare persistă până astăzi. (a se vedea descrierea iadului în literatura populară).

Evocarea luminii soarelui înseamnă viață și Homer ilustrează acest fapt prin cuvintele Penelopei care se interesează de soarta lui Ulise: „εἰ δ' ἄγε μοι καὶ κεῖνον οἴζυρὸν κατάλεξον, / ἥ που ἔτι ζῶει καὶ ὄρᾳ φάος ἡελίοιο, / ἦ ἤδη τέθνηκε καὶ εἰν Ἄδαο δόμοισι, (*Odiseea*, IV, vv. 832-834: „Hai povestește-mi de acel soț al meu vrednic de plâns / oare mai viețuiește pe undeva și încă vede lumina soarelui, / sau a murit și se află în lăcașurile lui Hades.”). La rândul său, Euripide declară prin cuvintele Iphigeniei:

⁴² Vezi cele mai vechi epigrame histriene (secolul al IV-lea a. Chr.): *Cat. 11* și *Cat. 12*; epigrama dedicată Hedistei (*C 11*), reprezintă un model de sobrietate; un alt exemplu în acest sens este și cea mai veche epigramă din catalogul nostru, (*C 6*), descoperită la Apollonia.

„τὸ φῶς τόδ’ ἀνθρώποισιν ἥδιστον βλέπειν, / τὰ νέρθε δ’ οὐδέν...”, (*Iphigenia din Aulis*, vv. 1250-1251: „A vedea această lumină a zilei, este cel mai plăcut lucru pentru oameni, / căci sub pământ nu mai există nimic.”).

Lipsa luminii reprezintă trecerea omului în neființă. Acest fapt reiese din cugetarea lui Achile cu privire la prorocirea morții lui Patrocle de către mama sa Thetis: „... καί (μήτηρ) μοι ἔειπε / Μυρμιδόνων τὸν ἄριστον ἔτι ζώντος ἐμεῖο / χερσὶν ὑπο Τρώων λείψειν φάος ἡελίοιο”, (*Iliada*, XVIII, vv. 9-11: „... mama mi-a zis că, / cel mai voinic mirmidon, când eu voi fi încă pe lume, va părăsi lumina soarelui lovit de mâinile troienilor”).

Datorită unui asemenea precedent în literatura cultă, era de așteptat să întâlnim această temă frecvent exprimată în epitafurile din Pontul Stâng. La Histria citim: „Ἐνθάδ’ ἐγὼ κεῖμε κλυτὴ Ἀπφία τε Φιλίππου / παυσάμενη βιότοιο φάους, ἐτῶν εἴκοσι ὀκτώ”⁴³, (*Cat. 53*, r. 1-5: „Aici odihnesc eu, vestita Apfia, fiica lui Filip, care am încetat [de a vedea] lumina zilei la vârsta de douăzeci și opt de ani.”). În două epigrame tomitane apar aceleași exprimări: „Ἰουλιανοῦ παῖς ἦν καὶ Ῥηγείνης Ἀγάθανδρος / ἐπὶ καὶ δεκέτης φῶς λίπον Ἀελίου”, (*Cat. 25*, vv. 1-2: „Eram copil al lui Iulianus și al reginei, [eu] Agathandros, [când] am părăsit lumina soarelui, în vârstă de șaptesprezece ani”); o altă defunctă mărturisește: „λ’ δ’ ἐτῶν ἔλιπον φάος ἡελίοιο”, (*Cat. 44*, v. 8: „Am părăsit lumina soarelui în vârstă de treizeci de ani”). O exprimare similară întâlnim într-o epigramă descoperită la Odessos: „... εἴκοστον / ζήσασα ἔτος βιότοιο ἐν χερσὶ φίλαις Ὑακίνθου / προλιποῦσα φάος”⁴⁴, (*Cat. 31*, vv. 7-8: „În al douăzecilea an al vieții, am părăsit lumina zilei în brațele iubitoare al lui Hyakinthos”).

B5.2. Firul vieții

De cele mai multe ori moartea este provocată de către *Μοῖραι*. Numele *Moirai*-lor este asociat foarte adesea în epigrame cu ideea *toarcerii firului vieții*. Imaginea toarcerii firului vieții de către *Moirai* are la bază comparația existenței oamenilor cu un fir tors de către fusul zeitelor, fir care simbolizează destinul omului pe pământ. Potrivit concepției antice, *Moirele* muncesc la firul destinului de-a lungul întregii vieți a omului, care se prelungește atâta vreme cât furca torcătoarelor este garnisită cu lână sau câtă vreme firul tors nu se rupe. Pentru a întârzia decesul unui muritor ele torc firele cu încetineală; pentru a grăbi decesul, ele accelerează ritmul fusurilor.⁴⁵ De obicei *Parcele* nu atentează la ordinea morții natural fixată, însă când se întâmplă asta, moartea respectivului defunct poate fi socotită prematură. De aceea, această temă apare mai ales în epigramele dedicate copiilor, a căror moarte apărea dureroasă și contrară legilor firii. Ideea toarcerii firului vieții revine în epigrame în formulări destul de variate, ca de exemplu: „Οὕτω γὰρ μοῖραι κλωστὸν ἔθεντο μίτον”⁴⁶, („Căci astfel au sortit *Moirele* răsucirea firului vieții”).

⁴³ Cf. R. Lattimore, *Themes*, p. 162: „οὐτε γὰρ εἰσορόω λαμπρὸν φάος, οὐτ’ ἐσακούω”, („Căci eu nici nu văd lumina strălucitoare a zilei, nici nu aud nimic”, descoperită la Teos).

⁴⁴ *Ibidem*, p. 162 și urm.: „τετραετῆς ὦν ἔλιπον ἡλίου τὸ γλυκὺ φένγος”, („În vârstă de patru ani, am părăsit strălucirea dulce a soarelui”, Larisa); „ἥτις ἔλιπε φάος ἐννέα καὶ δέκ’ ἐτῶν”, („Cea care a părăsit lumina zilei la nouăsprezece ani”, Teba).

⁴⁵ P. Roussel, *Les fuseaux des Moires* în *RÉG*, 46, 1933, pp.275-276.

⁴⁶ R. Lattimore, *Themes*, p. 159, (Attica).

Însă în unele epigrame, firul tors de către Moire nu apare ca un echivalent al curgerii vieții, ci ca un instrument al morții: „Μοιράων με μίτος πικρὸς ὤλεσεν”⁴⁷, („Firul amarnic al Moirelor m-a distrus”) sau „νὺν δ με Μοιράων μίτος ἥρπασε”⁴⁸, („Acum firul Moirelor m-a răpit”).

Aceeași descriere a morții se întâlnește într-o epigramă de la Callatis: „[Εἷς τ] ὕμβος δύο κεύθει ἱῆ ὑπὸ νυκτὶ καλύπτων / [ν]ηδύος οὓς ὁμόθεν Μοῖρ’ ἐνέθηκε λίνωι Ἄτροπος”⁴⁹, (*Cat. 19*, vv. 1-2: „Un singur mormânt îi ascunde pe doi [frați], acoperindu-i sub o singură noapte; născuți din același pânțece, pe care Moira Atropos i-a așezat în mormânt cu firul ei”).

B5.3. Stingerea vieții

În epitafurile grecești există expresii care redau moartea prin *imaginea stingerii vieții*. În aceste cazuri, verbul *σβέννυμι* cu sensul de *a se stinge din viață, a se prăpădi*, este utilizat foarte adesea în relație directă cu personajul sau cu viața care s-a stins, ca în următorul exemplu: „ἐσβέσθην δ’ ἐπτακαικεῖκοσέτης”⁵⁰, („s-a stins [din viață] în vârstă de douăzeci și șapte de ani”).

Uneori este menționat în epigrame *agentul morții*, de cele mai multe ori o divinitate, care *stinge din viață pe defunct*; este sugestivă în acest sens exprimarea unei epigrame din Odessos: „Ἀ(ρ)τ(ι) με γενομέναν γλυκεροῦ βίотου κατὰ δῶμα / ἀνδρὸς κουρίδιου Μοίρη [σ]βέσε ωκύμορος δ ...”, (*Cat. 49*, vv. 1-2: „Tocmai când urma ca eu să gust din plăcerea unei vieți agreabile în casa soțului meu legitim, Moira cea nemiloasă m-a stins din viață”).

În această serie de metafore se înscrie un vers dintr-o epigramă callatiană care redă moartea prin *imaginea stingerii numelor defuncților*, variantă care nu a mai fost întâlnită în alte epitafuri: „Οὔνομ’ Ἀπολλώνιος πατρὸς φέρω, ὃς δ τὸ πάππου / κῖνο Μενεκράτεος· ἔζβεσε δ’ ἀμφοτέρα.”, (*Cat. 19*, vv. 5-6: „Eu port numele tatălui meu Apollonios, fratele meu, pe cel al bunicului Menekrates; cele două nume sunt stinse”). Dat fiind faptul că Apollonios și Menekrates, purtau numele tatălui, respectiv al bunicului lor, expresia *ἔζβεσε δ’ ἀμφοτέρα (ὀνόματα)* sugerează faptul că acești doi tineri erau ultimii reprezentanți ai familiei și că moartea lor prematură, înainte de a fi avut urmași, însemna stingerea descendenței familiei în care numele Apollonios și Menekrates erau transmise în mod tradițional din tată în fiu⁵¹.

B5.4. Sufletul părăsește trupul

Într-o epigramă descoperită la Histria moartea este descrisă printr-o expresie singulară în epigrafia Pontului Stâng. Defunctul, probabil un roman pe nume Sextus, mărturisește: „Γείνατο δεῖα Κόρινθος, ἐτῶν δεκάδας δ βιώσας / ἐπὶ φίλης ἀλόχου

⁴⁷ *Ibidem*, (epigramă descoperită la Amorgos).

⁴⁸ GVI 672, v. 5.

⁴⁹ *Ibidem*, 2024, vv. 1-2: „ἐνδεκαέτη τάφος με Οὐαλερίου πατρός / Οὐαλέριον ἴσχει τλήμοσιν Μοιρῶν λίνοις”, („În vârstă de unsprezece ani, mormântul tatălui meu Valerius, mă reține pe mine Valerius, datorită firelor nenorocite ale Moirelor”, epigramă din Thasos, secolul I-II p. Chr.).

⁵⁰ Etienne Bernard, *Inscriptions metriques de l’Egypte greco-romaine. Recherches sur la poesie epigrammatique des Grecs en Egypte*, Paris, 1969, p. 80, nr. 11, v. 2.

⁵¹ Alexandra Ștefan, *Epigramă funerară din Callatis*, în „Pontica”, VII, 1974, p. 48.

ἐνὶ χεῖλεσι κάλλιπον ἦτορ”, (*Cat.* 22, vv. 2-3: „Dumnezeiescul Corint mi-a dat viață și, după ce am trăi de șapte ori câte zece ani, lăsatu-mi-am suflarea pe buzele soției iubite). Asimilarea sufletului cu o suflare care pătrunde în trupul omului la naștere și iese de aici pe gură în momentul decesului, este prezentă în mentalitatea grecilor și romanilor. În acest caz trupul este perceput ca o închisoare a sufletului⁵². Imaginea defunctului care își lasă sufletul pe buzele soției poate fi pusă în relație cu o credință orfico-pitagoreică, potrivit căreia sufletul părăsea trupul la moarte și trebuia cules de o rudă de pe buzele muribundului pentru a-l împiedica să rătăcească în univers⁵³. Convingerea că sufletul nu este altceva decât o suflare, a perpetuat și la Roma obiceiul de a da sărutul suprem unui muribund cu scopul de a-i culege sufletul de pe buze și de a-l împiedica să se înalțe în atmosferă.

B5.5. *Somnul morții*

În unele epigrame moartea este descrisă ca un *somn adânc*. Moartea este asociată cu somnul încă din poemele homerice (Homer, *Iliada*, XI, 241; XIV, v. 481-482). În mitologia greacă „Moartea” (Θάνατος) și „Somnul” (Ύπνος) erau personificate, întruchipând doi zei, considerați frați gemeni și fii ai Noptii (Νύξ)⁵⁴. Platon concepea moartea ca un somn lipsit de dureri și tulburare, o stare de toropeală în care orice senzație este suprimată; concepția platoniciană s-a transmis ulterior în literatura cultă, devenind un „loc comun” în epigramele funerare⁵⁵.

Începând din epoca elenistică, ideea de moarte concepută ca somn a cunoscut o largă răspândire. Această temă este valorificată din plin în epigrama cultă a lui Calimah: „Τῆδε Σάων ὁ Δίκωνος Ἀκάνθιος ἱερὸν ὕπνον κοιμᾶται”⁵⁶, („În acest loc, Saon, fiul lui Dikon din Akanthios, doarme un somn sfânt”).

În epitafurile funerare tema morții descrisă ca un somn apare mai ales în epoca romană. În epitaful Popiliei descoperit la Roma citim: „καὶ λέγε Ποπιλίην εὔδειν, ἄνερ· οὐ θεμιτὸν / θνήσκειν τοὺς ἀγαθοὺς, ἀλλ’ ὕπνον ἡδύν ἔχειν”⁵⁷, („Și îndeamn-o iubitule pe Popilia să doarmă. Căci nu se cuvine ca cei buni să moară, ci să aibă un somn plăcut”). Aceeași temă o întâlnim într-o epigramă de la Tomis: „Ἔστηκεν μὲν Ἐρως εὔδων ὕπνον”, (*Cat.* 33, vv. 1-2: „Aici se află Eros, dormindu-și somnul [de veci]”).

Moartea privită ca *somn* sugerează ideea de odihnă a trupului și de necesitate a înmormântării prin crearea unui lăcaș al repausului absolut⁵⁸. De aceea, am putea lega de tema prezentată mai sus de tema descrierii morții ca *odihnă de veci*, prezentă într-o epigramă de la Odessos: „Κύδιμα τέκνα λιπὼν ἤλυθον εἰς ἄνεσιν”, (*Cat.* 48, v. 8:

⁵² Cf. R. Lattimore, *Themes*, p. 29: „Ἐνθάδε Ἀκυλεῖνον καὶ τοῦδε Τειμ[ί]ην συνόμενον / γαῖα φίλη κατέχει ψυχῆς ἀποπ[ι]τ[ο]μένης”, („Aici pământul lor iubit îi reține pe Akulinus și pe soția sa Teimias; fiindcă sufletul fiecăruia dintre ei a zburat departe”); „ἔκλιπε καὶ ψυχὰ σώμα σὸν ἀντίπαλον”, („Și sufletul tău a părăsit trupul tău dușman”).

⁵³ Fr. Cumont, *Lux Perpetua*, Paris, Librairie orientaliste Paul Geuthner, 1949, p. 78; pitagoreicii credeau că atmosfera este plină de sufletele defuncților care pluteau aici nestingherite, făcându-și simțită prezența lor față de cei în viață.

⁵⁴ Anna Ferrari, s. v. *Moartea* și s. v. *Somnul*, în DMGR, p. 565 și 777.

⁵⁵ Fr. Cumont, *Symbolisme*, p. 360-361.

⁵⁶ *Vezi*, *Anthol. Pal.*, VII, 451; Calimah (315/310-246 a. Chr.) este creatorul poeziei epigramatice culte.

⁵⁷ GVI 647, vv. 7-8, (secolul I-II p. Chr., Roma); cf. R. Lattimore, *Themes*, p. 164.

⁵⁸ Mariana Băluță-Skultety, *op. cit.*, (vezi, supra, p. ... , nota ...), p. 56.

„Lăsând în urma mea copii faimoși, am plecat la odihna de veci”). Liniștea morții înseamnă suprimarea durerilor și eliberarea de toate grijile lumești⁵⁹. Prin moarte, defunctul se retrage într-un loc al odihnei veșnice de unde nu există posibilitate de întoarcere: „καὶ ὁ πατήρ μου ὁ γλυκὺς θρηνεῖ / ὅτι ᾧδε πέφενυγα”, (*Cat. 44*, v. 14: „Și iubitul meu tată plânge că m-am retras aici”).

B5.6. Moartea descrisă ca ieșire din realitate

Moartea reprezintă ieșirea din realitate și trecerea în eternitate. Această idee este exprimată în epigrame prin comparația trupului defunctului cu o piatră întepenită, comparație ce sugerează imaginea nemișcării trupului, a lipsei de comunicare cu lumea înconjurătoare. Această temă apare încă din secolul al VI-lea a. Chr. la Theognis: „ἐνερθεν γῆς ὀλέσας ψυχὴν κεῖσομαι ὥστε λίθος / ἄφθογγος, λείψω δ’ ἐρατὸν φάος ἡελίοιο”⁶⁰, („Voi zace în pământ, de vreme ce-am pierit/ Precum o piatra fără de glas, voi părăsi lumina încântătoare a soarelui”).

Ideea nemișcării trupului și a lipsei de comunicare cu realitatea încojurătoare sunt exprimate într-o epigramă tomitană: „ἀλλ’ ὁ θανὼν κεῖται πεδίῳ λίθος οἷα πεπηγὼς, / εἰχώρων ἀπαλὼν σάρκας ἀποσκεδάσας”⁶¹, (*Cat. 33*, vv. 3-4: „Cel mort zace precum o piatră întepenită în mijlocul câmpului/ Împrăștiind carnea sa în pământul proaspăt”). Câmpia întinsă reprezintă universalitatea și în mijlocul ei se află un punct, piatra de mormânt care nu are personalitate.

⁵⁹ Fr. Cumont, *Symbolisme*, p. 358.

⁶⁰ Theognis, fr. 13/156, vv 1-3.

⁶¹ Cf. R. Lattimore, *Themes*, p. 174: „ἐρημαίη δ’ ἐπὶ τύμβῳι / στήσομαι ἀντὶ κόρης δακρυόεσσα λίθος”, („Voi sta părăsită în mormânt, o piatră înlăcrimată în locul unei fete”, descoperită la Synnada).

Într-o epigramă de la Callatis defunctul imploră compasiune din partea celor aflați în viață: „Διονύσιος Ποσειδων[ίου] / [Δ]έρκεο τὴν ἀγέγωνον ἐμέ, ξένε, δέρκεο π[έ]τραν, / ὥς ἐπικώκυτος κεῖμαι ἐπὶ <σ>πιλάδι”⁶², (*Cat.* 46, vv. 1-3: „Dionysios, fiul lui Poseidonios, privește-mă pe mine, piatră fără glas, străine, privește-mă cum bocesc, eu zac pe această stâncă”).

B5.7. Moartea descrisă ca achitarea unei datorii

În epitafurile grecești moartea este văzută câteodată ca *plata unei datorii*. Potrivit concepției antice, viața nu ne este dată pentru a o păstra, ci doar ca un împrumut vremelnic care trebuie achitat odată cu trecerea în neființă. Această idee a fost exprimată sugestiv de către Simonide: „θανάτῳ πάντες ὀφείλομεθα”⁶³, („Toți suntem datori cu o moarte”) și dezvoltată într-un mod admirabil de către Euripide într-un vers sugestiv pentru pesimismul religiei grecești, care încă își păstrează actualitatea: „Βροτοῖς ἅπανσι κατθανεῖν ὀφείλεται / κοῦκ ἐστὶ θνητῶν ὅστις ἐξεπίσταται / τὴν αὔριον μέλλουσιν εἰ βιώσεται”, (Euripide, *Alceste*, vv. 782-785: „Toți muritorii sunt datori cu o moarte. Nimeni nu poate ști dacă va trăi în ziua ce urmează”).

În Pontul Stâng ideea morții văzută ca achitarea unei datorii a defunctului, apare într-o epigramă târzie de la Tomis: „ὥς κρίσις ἐ[στὶ] φίλοι μου ῥητὸν / χρεῶν ἀπέτισα”⁶⁴, (*Cat.* 67, v. 5: „După cum este hotărârea destinului, dragii mei, mi-am plătit soarta ce-mi era cuvenită”).

B5.8. Calea vieții

Altă imagine care apare în epigrame este comparația vieții cu o *călătorie* de-a lungul unui drum care duce spre moarte. Străbaterea acestui drum este destinată tuturor muritorilor: „τὸν ζωοῖς ὁ μὸν ὀφειλομέναν”⁶⁵, („drumul destinat tuturor celor vii”). În acest caz, moartea reprezintă *ultimul popas al călătoriei defunctului*, înainte ca el să părăsească lumea celor vii.

Această temă apare foarte de timpuriu în epigrafia Pontului Stâng. Epigramele mai vechi insistă asupra sfârșitului călătoriei defunctului, precum este cazul unui epitaf din Apollonia Pontica: „[Ἐνθάδ’ Ἀ]ναξάνδρῳ Δεινῆ[ς] διοικιμέτατος ἀσπῶγ / κε[ῖ]ται ἀμώμητο[ς] τέρμα λα[χ]ὼν θανάτο”, (*Cat.* 6: „Aici zace Deines, fiul lui Anaxandros, cel mai stimat dintre cetățeni, fără cusur, aflându-și sfârșitul prin moarte”). Aceeași exprimare cu accentul pus pe moarte, socotită ca sfârșit al călătoriei defunctului, este întâlnită într-o epigramă callatiană: „[οἰκτιρ]άτω πινυτὸν Νικομήδεα Θεόφρονο[ς] υἱὸν / [οὐν]εκεν ἐξάετης τέρμα ἐκύρησε βίου”, (*Cat.* 16, vv. 3-4: „Să-l compătimească pe înțeleptul

⁶² Epigrama callatiană poate fi comparată cu: „τὴν κυανῶπιν Μοῦσαν, ἀηδόνα τὴν μελίγηρυν / λείτοσ ὄδ’ ἐξαπίνης τύμβος ἀναυδὸν ἔχει, / καὶ κεῖται λίθος ὥς ἡ πάνσοφος, ἡ περίβωτος”, („Muză cu ochii întunecați, privighetoare cu voce dulce, e dintr-o dată redusă la tăcere în acest mormânt. Ea, pricepută în toate lucrurile și celebrată, zace ca o piatră”, descoperită la Roma), vezi R. Lattimore, *Themes*, p. 175.

⁶³ *Ibidem*, p. 170.

⁶⁴ Tema este formulată cu diferite variații și în alte epigrame, cf. R. Lattimore, *Themes*, p. 170: „τὸ τέλος ἀπέδωκα”, („Mi-am plătit taxa”) sau „ὦ πάτερ, εἴ με ποθεῖς, μεθαδοῦ τῆς λύπης, ἱκετεύω. / ῥητὸν γὰρ δάνος ἦν τοῦθ’ ὅπερ εἰ δα φάος”, („Tată, dacă îți este dor de mine, te rog să-ți lași la o parte durerea; pentru că acesta a fost un împrumut de care am știut din ziua în care am văzut pentru prima oară lumina zilei.”).

⁶⁵ *Ibidem*, p. 169.

Nikomedes, fiul lui Theophron, căci în vârstă de șase ani, el și-a găsit sfârșitul vieții”).

Imaginea străbaterii drumului vieții se întregeste în inscripțiile epocii romane care pun mai degrabă în lumină parcurgerea drumului vieții către moarte decât sfârșitul călătoriei defunctului. În acest sens exprimările sunt foarte variate: „πεντήκοντ’ ἐτέων ἐξανύσας βίον / κάθ’ ἄνδρα δ’ ὥσπερ ἔχει πᾶσιν τὸ πεπρωμένον / ἐλθεῖν, (Cat. 59, v.5: „În vârstă de cincizeci de ani, *ajungând la capătul vieții*, am murit, așa cum trebuie să sosească tuturor sorocul”); în finalul unui epitaf de la Histria găsim următoarea urare adresată celor vii: „Χαίρετε ὅσοι τὸ ζῆν βιότον παροδεύτ’ ἀλύπως”⁶⁶, (Cat. 53, r. 15-17: „Să fiți fericiți toți câți *treceți fără supărare pe căile vieții*”).

B6. Atitudinea în fața morții

În general moartea provoacă tristețe și durere în sufletele celor vii. Jalea este cu atât mai mare când este vorba de moartea prematură a copiilor. De asemenea moartea violentă sau departe de casă, astfel încât să nu existe posibilitatea celebrării funeraliilor și înmormântării defunctului, sporeau suferințele supraviețuitorilor.

B6.1. Lacrimile aduse ca prinos mortului

Epigramele evocă manifestarea largă a durerii celor vii față de moartea semenilor lor prin descrierea lacrimilor și bocetelor. Tema lacrimilor aduse ca prinos mortului este foarte veche. Deși, de factură populară, acest *topos* a câștigat o subliniere în plus datorită prezenței sale în literatura cultă. Evocarea în epitafuri a lacrimilor vărsate pentru defunct de către rudele sale ne amintesc de bocetele homerice și de lamentațiile tragediilor grecești⁶⁷. De altfel, este posibil ca poeziile scrise pe morminte să nu fie altceva decât cântece de jale, (*θρήνοι*), rostite de către o persoană apropiată defuncților, cu ocazia înmormântării lor.

Într-o epigramă de la Callatis, defunctul cere compasiune din partea celor vii, rugându-i totodată pe un ton imperativ: „Μὴ τις ἀδάκρυτος παρίτω τόδε σᾶμα νεοῖο”, (Cat. 16, v. 1: „Nimeni să nu treacă fără [a vărsa] lacrimi pe lângă acest mormânt al unui tânăr”). În general, moartea prematură a copiilor este un motiv de profundă durere pentru părinți care îi jlesc neîncetat: „[μή]τιρ δ’ εἰν οἴκοις ἀ<ι>εὶ νέα κωκύουσα / [...] ποθέει παῖδα καταφθίμενον”⁶⁸, (Cat. 46, vv. 6-7: „Tănăra mamă îl jleşte fără încetare în casă și îl regretă pe copilul ei răposat”). O epigramă de la Tomis evocă, alături de lamentații, cântecele de jale rostite de părinți la moartea copiilor: υἱὸς ἐγὼ πατρὶ μοῦ[νος] ἔην καὶ μητρὶ μου.... / οἷς βα[ρ]ὺ πένθος [ἔ]θηκα καταφθίμενος πρὸ γάμοιο· / καὶ κομποῖς λ[υγροῖς] ἀποδύρονται συνόμαιμον· / Ζμύρνης γὰρ κ[αὶ] ἐμοῦ φθιμένων λείπονται ἔρημοι”, (Cat. 38, r. 3-8: „Am fost singurul fiul al tatălui și al mamei mele, cărora le-am adus o grea durere, murind înainte de căsătorie. Și ei plâng cu cântece de doliu triste, pe sora mea. Căci murind Zmyrne și eu, ei rămân singuri”).

⁶⁶ *Ibidem*, p. 169: „εἵκοσι γὰρ πέντε μόνου[ς] λυκάβαντας ὀδεύσας”, („Căci el nu a călătorit decât douăzeci și cinci de ani”, epigramă târzie descoperită lângă Teos).

⁶⁷ *Ibidem*, p. 178.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 180: „δάκρυα μὲν μήτηρ χεῖ[ρ]εν μεδεωδίσι Νύμφαις / μνησθεῖσ’ ἐμ μαστοῖς ὡς σ’ ἔτρεφ’ ἢ μελέα”, („Mama ta a vărsat lacrimi în fața Nimfelor protectoare, amintindu-și că te-a hrănit în zadar la sânii ei”); de asemenea, vezi în completare la această temă, infra, *Copiii îngropați de părinți*, V C6.4., p. 172.

De aceeași compasiune au parte și cei care se sting din viață la vârste mai înaintate, cum este cazul unei defuncte din Tomis, care mărturisește: „Πέρινθος γαμέτης ζῆ μοι καὶ λέπτα με κλαίει / καὶ ὁ πατήρ μου ὁ γλυκὺς θρηνεῖ ὅτι ᾧδε πέφευγα”, (*Cat. 44*, vv. 13-14: „Perintos, soțul meu trăiește și mă plânge cu glas stins. La fel bunul meu tată plânge că m-am retras aici”).

B6.2. Proteste împotriva destinului

Lamentațiile iau frecvent forma unui protest indignat împotriva puterii morții. Câteodată protestul celor vii nu este adresat unei divinități anume, ci este general: „ὦ Φθόν’ ἐπαιδέσθητι· καλοὶ θνήσκουσι πρὸ μυρῶν / τῶν δ κακῶν αἰεὶ. πένθος ἀποστρέφετε, χαῖρε”⁶⁹, (*Cat. 30*, vv. 5-6: „Invidie să-ți fie rușine; căci cei buni mor întotdeauna înaintea celor răi. Alungați doliul! Salutare!”).

În cazul *Moirelor*, care provoacă moartea prematură a defuncților, protestele iau de cele mai multe ori forma unor reproșuri și acuzații directe, mai ales în inscripțiile din epoca romană⁷⁰.

În registrul superior al unei stele funerare descoperită la Tomis se remarcă existența unui fragment de relief (bust feminin fără grumaz și fără cap), sub care, încadrată între două palme deschise, cu degetele răsfirate și cu podul îndreptat spre privitor, se citește invocația către zeii subpământeni: „Ἡρώσι / χθονίοις”; epitaful propriu-zis, situat în registrul inferior al stelei, conține o dedicație a unui părinte (Asklepiades) pentru cei doi copii ai săi morți prematur (Flavia Aquilina și Iulius Augurinus) (ISM II 173[9]).

În cazul de față mai sugestivă pentru studiul nostru este reprezentarea celor două mâini cu palmele deschise, îndreptate înainte către cel care privește, căreia de-a lungul timpului i-au fost date mai multe interpretări. Cea mai apropiată de adevăr este interpretarea conform căreia palmele săpate pe stelă simbolizează un protest împotriva unei divinități răufăcătoare care se face vinovată atât pentru durerea părintelui Asclepiades, cât mai ales pentru soarta vitregă ce le-a fost hărăzită celor doi fii ai săi⁷¹. Sub chipul divinității care a provocat moartea prematură a celor doi copii se pot ascunde: fie un spirit funest, ucigaș al copiilor⁷², fie niște zei vrăjmași, concepuți ca întruchipări ale puterilor Răului⁷³. Această interpretare a simbolului palmelor înălțate de la Tomis își găsește ecoul în numeroase inscripții din epoca romană în care sunt exprimate proteste fățișe împotriva divinităților, fie că este vorba de Moire, demoni răuvoitori, Hades, Nemesis sau alți zei, de multe ori nenumiți; în toate aceste cazuri protestele îmbracă caracterul unor strigăte pline de revoltă la adresa unei sorți nemiloase.

B6.3. Moartea prematură

Viața întreruptă înainte de vreme, în cazul tinerilor morți prematur, este deseori plânsă în epigrame; și asta pentru că grecii concepeau existența omului ca fiind nu atât

⁶⁹ *Ibidem*, p. 183: „ὦ θνητῶν ὀλίγος τε βίος καὶ ἄφευκτος ἀνάγκη / ὥς με τάχος βιότου νόσφισε καὶ γαμέτον”, („O viață scurtă și destin ineluctabil al muritorilor, cât de repede m-ai îndepărtat de viață și de lângă soțul meu”, descoperită la Napoli și dedicată unei fete de douăzeci și patru de ani, secolul II p. Chr.).

⁷⁰ Vezi, supra, *Cauzele morții*, (*Moiră*), V C4.2.2., p. 160 și urm..

⁷¹ Vezi, D. M. Pippidi, *Stud. ist. rel.2*, p. 258-259.

⁷² Vezi, infra, p. 166-167.

⁷³ Cf. D. M. Pippidi, *Stud. ist. rel.2*, p. 253-254.

însușirea unui număr de ani, cât mai ales atingerea unor scopuri și îndeplinirea unor datorii față de concetățeni și familie. În general pieirea tinerilor era dureros resimțită și socotită contrară ordinii naturii. Mai mult de jumătate din epigramele studiate, care provin din Pontul Stâng, le sunt dedicate tinerilor defuncți care pot fi încadrați în categoria așa numiților *ἄωροι θάνατοι*⁷⁴. Termenul *ἄωρος* apare într-o epigramă timpurie de la Olbia, în forma derivată *ἄνωρος*; avem de-a face în acest caz cu cea mai veche epigramă din Pontul Stâng care face aluzie la moartea prematură a unui copil: „Ὠπίκρατες, μνημεῖον ἔχεις / παῖς Ἴσοκράτεος τύμβον καὶ στήλην / μνήμα τε ἄνωρος ἐών”, (Cat. 7: „O Epikrates, tu fiul lui Isokrates, lovit de o moarte prematură, ai un monument, o movilă, o stelă și un mormânt”).

Tema absurdității pieirii unui tânăr este evocată într-o altă epigramă timpurie, de data aceasta de la Histria; este vorba de epigrama dedicată unei tinere fete, pe nume Hediste: Τίς θνητῶν κραδίης οὕτως ἐκύρῃσεν / ἀνοίκτου, ὅστις ἄ[ν] / οὐκ ἐπὶ σοί, παρθένε, δάκρυ [χέοι] / ἢ κάλλει κόσμῳ τε μολουσ’ ἀεὶ [ἐλ] / πίδα / δόξης, Ἡδίστη πρὸ γάμῳ[ν] ὤλεσας ἡλικίαν”, (Cat. 11: „Care dintre muritori a avut parte de o inimă atât de nemiloasă încât să nu verse lacrimi pentru soarta ta, fecioară ! Tu care prin frumusețe

și cumințenie îndreptățeai atâtea nădejdi, Hediste, ți-ai prăpădit tinerețea înainte de de a fi atins vremea nuntirii”). Lamentația din primele două versuri, plină de indignare, acuză nu atât moartea în sine, cât absurditatea pieirii Hedistei.

B6.4. Copiii îngropați de părinți

Regretul vieții întrerupte înainte de vreme a fost de nenumărate ori exprimat în poezia funerară veche, ca de pildă în versurile următoare: „οὐ τό θανεῖν ἀλγεινόν, ὅπερ καὶ πᾶσιν πρόκειται, / ἀλλὰ πρὶν ἡλικίης καὶ γονέων πρότερον”⁷⁵, („Nu sfârșitul vieții e dureros, de vreme ce asta-i soarta fiecăruia, ci moartea timpurie și înaintea părinților”). Așadar, moartea copiilor este cu atât mai dureroasă, când survine înaintea morții părinților. Motivul morții premature este asociat în epigramele Pontului Stâng cu motivul copilului

⁷⁴ În traducere „lovit de o moarte prematură”; *ἄωρος*, cu sensul de „care nu este încă copt” sau „care nu a ajuns la maturitate” este echivalentul latinescului *immaturus*, (cf. *immatura mors*, moarte prematură) și apare numai în epigramele din Orientul elenic; adjectivul *ἄωρος* a devenit atât în proză, cât și în epigramele funerare, un termen tehnic pentru a desemna moartea înainte de vreme; *ἄωρος* este, de fapt, forma negativă derivată de la *ἄρα* care, în multiplele sale semnificații, desemnează și punctul culminant al anului, mai cu seamă primăvara și vara când natura se trezește la viață și totul înflorește. Transpusă asupra vieții omenești, al cărei curs a fost comparat cu acela al anului, *ἄρα* indică perioada de înflorire și maturitate a omului, (*ἀκμή*). De aceea, în unele inscripții *ἄρα* are sensul de *înflorire*, *floarea vieții* sau *primăvara vieții*. Se considera că *ἄρα* în viața omului, începea cu pubertatea și se sfârșea cu căsătoria (*γάμος*), vezi Em. Popescu, *op. cit.*, (vezi, supra, p. 161, nota 33), p. 86; vezi, de asemenea, P. Chantraine, s. v. *ῥα*, în *DE*, IV, p. ...

⁷⁵ R. Lattimore, *Themes*, p. 184; cf. GVI 1663; cf. D. M. Pippidi, *Stud. ist. rel.*2, p. 250.

văzut ca speranță a părinților la bătrânețe: „μύρονται δέ γονεῖες ὑπ’ ἄλγ]εσιν εἰς σποδιὴν γάρ / ἐξέχεαν μούνην φροντίδα γηροκόμον”, (*Cat.* 20, vv. 7-8: „Părinții te plâng cu lacrimi, căci în cenușă li s-a spulberat singura lor nădejde a bătrâneții”).

În aceste cazuri jalea părinților trebuie înțeleasă ca amplificată de faptul că, împotriva unei desfășurări normale a lucrurilor, copiii i-au precedat în privința morții. De pildă, într-o epigramă de la Callatis moartea a doi copii a pricinuit părinților o durere profundă: „δοίοισιν γενέταις πένθος ἄλαστον ἔχιν” (*Cat.* 19, r. 4). În general, în epigramele funerare dedicate copiilor, părinții își dau frâu liber lacrimilor și bocetelor, ca de exemplu: „Αὐτά τοι φ[θ]ιμένωι μάτηρ ἐπὶ δάκρυ χέασ[α] / Ματρίχα αὐχμηρὰν ἀμφι[τ]άνυσσε κόνιν ἡρώιον / ... οὐδ’ πατήρ ἄκλαυστον ἔχει βίον Ἑρακλείδας, / [μ] ακρὰ δ’ κωκύει σείο καταφθιμένου”, (*Cat.* 17, vv. 1-3 și 5-6: „Însăși mama, Matricha, vărsând lacrimi pentru cel mort, ți-a ridicat mormântul în pulberea uscată... Nici tatăl Herakleides n-a avut parte de o viață fără lacrimi; el te-a jelit foarte mult pe tine de vreme ce te-ai prăpădit”).

B6.5. Moartea înainte de căsătorie

Moartea unui tânăr înainte de căsătorie accentuează jalea părinților și rudelor sale. Această temă apare frecvent în tragedie. Antigona lui Sophokles se lamentează, zicând: „ἀλλὰ μ’ ὁ παγκοίτας Ἑιδας ζῶσαν ἄγει τὰν Ἀχέροντος ἀκτάν, οὗθ’ ὕμεναίων ἔγκληρον, οὐτ’ ἐπινύμφειός πῶ μέ τις ὕμνος ὕμνησεν, ἀλλ’ Ἀχέροντι νυμφεύσω”⁷⁶, (Sophokles, *Antigona*, vv. 810-813: „Însă Hades care pe toți îi adoarme, mă conduce pe mine, care sunt vie, pe țărmul Acheronului, nici n-am avut parte de căsătorie, nici cântecul de nuntă nu mi-a fost cântat, însă mă voi căsători cu Acheronul”).

Tema apare în epigrama Hedistei comentată adineauri⁷⁷. De asemenea, motivul mortului nenunțat cu metonimiile ce trimit la cortegiul nupțial este exprimat în epigrama lui Meidias care moare la Kyzikos: „... γονεῖες ... / οὐδ’ ἐπὶ νυμφιδίοις θαλαμεύμασι δᾶδας ἀνάψαι / ἔφθασαν ᾧ τέκνων ἐλπίς ὑπηνέμιος”⁷⁸, (*Cat.* 20, vv. 9-10: „Părinții ... nici n-au apucat să-ți aprindă făclii în camerele de nuntă, o copilul nostru, speranță trecătoare ca vântul !”).

B6.6. Floarea vieții

Câteva considerații cu privire la perifrazele utilizate pentru a sugera tinerețea defuncților morți înainte de vreme, sunt potrivite în încheierea studiului morții premature. De obicei despre acești tineri se spune că mor „în floarea tinereții.” Într-un epitaf olbian analizat mai sus, tânăra Parthenis mărturisea că s-a stins din viață „fără a atinge desăvârșirea înfloririi sale”, (*Cat.* 8, v. 3: „οὐδ’ ἀρετᾶς ὥρας ἐπὶ τέρμα μολοῦσα”). În epigrama dedicată tânărului Meidias, la Histria, tinerețea defunctului este sugerată prin expresia: „aurora vieții tale”: „Πατὸς Ἀρισταίου γένος αὐξησοντά σ’ ἐπ’ ἡοῖ / ἡλπί σαμην πάτρηι κῦδος ἐλευσόμενον”, (*Cat.* 20, vv. 1-2: „Am sperat că tu, în aurora vieții

⁷⁶ *Ibidem*, p. 192.

⁷⁷ Vezi, supra, *Moartea prematură*, V B6.3., p. 171.

⁷⁸ Cf. Etienne Bernand, *op. cit.*, (vezi, supra, p. 166, nota 49), p. 116, nr. 22, v. 8: „ἤγαγεν εἰς Ἀιδὴν θάνατος μὴ δᾶδας ἰδοῦσαν νυμφιδίας”, („Moartea a condus-o în Hades, fără ca ea să-și vadă făcliile de nuntă”); tema mortului nenunțat este exprimată prin numeroase expresii și în alte epigrame din catalog: *θαλάμων ἀμύητος*, (*Cat.* 29, v. 4), *καταφθίμενος πρὸ γάμοιο*, (*Cat.* 38, v. 6).

tale, vei spori neamul tatălui tău Aristaios”).

Deplina maturizare a tinerilor defuncți este exprimată în mod obișnuit în epigrame prin termenii: *ἡβη*, *ἡλικία* și *ἀκμή*. Într-o epigramă de la Tomis, se spune despre un tânăr defunct că a pierit „în floarea tinereții sale”, ucis de un spirit rău: „... δαίμων κακὸς ... κλάσσας ἡβης νέον ἄνθος”⁷⁹, (*Cat.* 40, v. 4: „un spirit rău ... rupând floarea fragedă a tinereții sale”). Același termen este utilizat pentru a exprima vârsta fragedă a defunctului într-o epigramă de la Mesambria: „μάτηρ ... Ματρίχα ... αἰαξάσα τεὰν πολυήρατον ἡβαν / [ἡ]ν λίπες εἰκοστῶι λανπομέναν ἔτει”, (*C* 17, vv. 3-4: „Mama... Matricha... jelind vigoarea încântătoare a tinereții tale, pe care ai părăsit-o în plină strălucire, în al douăzecilea an al vieții”). Într-o altă epigramă tomitană târzie defunctul mărturisește: „χρεῶν ἀπέτισα πρίν [με] μολεῖν μέτρον ἡλικίης καὶ εἰς ἄνδρας ἡκέσθαι”⁸⁰, (*C* 67, vv. 5-6: „Mi-am plătit soarta ce-mi era cuvenită, înainte de a atinge vigoarea tinereții și de a intra în rândul bărbaților”).

Tinerii morți prematur sunt denumiți în epigrame printr-o serie de termeni specifici care sugerează vârsta lor fragedă. În cazul băieților apar cuvintele: *παῖς*, *τυτθός*, *νήπιος*, *βρέφος* (*Cat.* 44, v. 3 și 12; *Cat.* 67, v. 6)⁸¹. Fetele sunt menționate prin cuvintele: *παρθένος*, *νύμφη*, *κόρη* (*Cat.* 11, v. 2; *Cat.* 14, v. 1)⁸².

Tinerețea defunctului este uneori sugerată în inscripții prin semnul apariției primei bărbi care marca nu numai dobândirea maturității din punct de vedere fizic, dar și realizarea deplină a individului și integrarea lui în societate; tânărul era capabil de acum înainte să înfrunte singur dificultățile vieții.

Tema apariției primei bărbi, ca semn al tinereții fragede, apare într-o epigramă de la Callatis dedicată unor tineri morți înainte de vreme: „Μοῖρ' ἐνέθηκε λίνωι / [ῚΑ] τροπος, ὃν μ ν ἄκουρον, ὑφῆλικα τοῦδ' ἕτερον με”⁸³, (*Cat.* 19, r. 2-3: „Moiră Atropos i-a așezat cu firul său în mormânt, pe unul încă imberb, pe celălalt [pe mine], mai tânăr decât el”).

B6.7. Moartea survenită departe de casă

Moartea care survine departe de casă, de pământul natal, le pricinuieste o durere profundă rudelor defunctului. Jalea rudelor celui decedat este accentuată de faptul că ele nu-i pot oferi acestuia o înmormântare decentă. Această temă apare în epigrama dedicată tânărului histrian Meidias, care moare la Kyzikos unde se afla la studii: „ἄρτι γὰρ εὐξυνέτους σε δαημοσύνας μεθέποντα / Κυζζίκου, ἦν ἐπόθεις γῇ λάχεν ὠκύμορον,

⁷⁹ Cf. R. Lattimore, *Themes*, p. 195: „Νηπία εὐδὺς ἔθανον καὶ οὐ λάβ[β]ον ἄνθος ἐτ' ἡβας”, („Am murit, fiind copil și încă nu am atins floarea tinereții.”); „ἡβης γὰρ σοι ἀπώλετο φίλτατον ἄνθος”, („Căci a pierit floarea iubită a tinereții tale”, descoperită la Roma).

⁸⁰ *Ibidem*, p. 195: „ἡλικίης ἐρατῆς γὰρ ἀφῆρπασεν ἄνθος ἄριστον”, („Căci [moartea] a smuls cea mai frumoasă floare a scumpei tale tinereți, descoperită la Galatia, secolul III p. Chr.).

⁸¹ Cf. W. Peek, *Griechische Epigramme aus Rumänien* în *StCl*, VI, 1964, p.132, nr. 23, v. 1.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ Cf. D. M. Pippidi, *Stud. ist. rel.* 2, p. 256: „Ἄρτι γενειάζοντά μ[ε] ὁ βάσκανος ἥρ[π]α[σε] δαίμων, / ὃ[γδ] ὠκαῖδ[ε]κέ[της] [ἔστιχ]ον εἰς ῚΑ[ῖ]δην”, („Tocmai când îmi dădeau tuleiele, m-a răpit demonul invidios: abia de optsprezece ani am și coborât în Hades”, descoperită la Apameea Bithyniei); cf. R. Lattimore, *Themes*, p. 197: „οὐπω γένειον ἔκειρα, οὐκ ἐν θαλάμοις στέφος ἔσχα”, („Nu mi-am tăiat niciodată barba, nici nu am fost primit în camera nupțială”).

Μειδία ... πᾶσιν ἀνείων κάλλιπες οἰκτρὸν ἄχος”, (*Cat.* 20, vv. 3-6: „Căci tocmai pe când urmăreai cunoștințe temeinice, te-a răpus prea devreme pământul Cyzicului pe care l-ai dorit, Meidias ... și părăsindu-i pe toți ne-ai lăsat nouă o durere amară”). Un tânăr defunct din Tomis, foarte probabil efeb, moare la Smyrna unde a mers să participe la jocurile pythice. În finalul epigramei care îi este dedicată tânărului, pe un ton foarte patetic, se face o paralelă între cununile cu care el trebuia să se întoarcă în patrie, ca semn al biruinței sale la jocuri și rămășițele sale pământești, ca simbol al victoriei morții: „Σμύρνη δ’ ἐνθνήσκω καλῇ, σπεύδων ἀνέλεσθ[αι] / Πύθια καὶ πάτρη στέμμα πάλης κομίσαι· / ἀντὶ δέ μου στεφάνων γένεται καὶ πατρίς ἔχουσιν / ὅσ τεα μοῦνα λίθω τῶδ’ ἐνὶ κευθόμεθα”, (*Cat.* 25, r. 3-6: „Căci mor în Smyrna cea frumoasă, grăbindu-mă să înving la [jocurile] pythice și să obțin pentru patria mea coroana întrecerii. În locul coroanelor mele, rudele și patria au numai oasele mele ascunse sub această piatră”). De asemenea, tânărul Dionysios din Callatis moare răpus de boală în străinătate: „... κεῖμαι ἐπὶ <σ>πιλάδι· / [οὔνε]κεν ἐν ξείνῃ Διονύσιος ἔφθιτο νοῦσῳ, / [λείψ]αντα δ’ ἐξ σποδιῆς [εἰς] το[κέας]”, (*Cat.* 46, r. 3-5: „... eu zac pe acesată stâncă. Deoarece Dionysos a pierit de boală în străinătate și rămășițele sale au ajuns la părinți sub formă de cenușă”).

Exprimarea atitudinii în fața morții variază în inscripții de la o epocă la alta. Există mai întâi evitarea aluziilor la tristul eveniment și aceasta este o caracteristică a tipului vechi de inscripții. În epigramele mai vechi contextul funerar poate fi evocat printr-un cuvânt sau o sintagmă aflate însă în umbră față de ideea centrală a epitafului care adesea este una laudativă. De pildă, epigrama Hedistei debutează printr-o lamentație deschisă de o interogație retorică, ca mai apoi, să continue pe un ton laudativ și abia în final să aflăm destinul crud al fetei: „Hediste ți-ai prăpădit tinerețea înainte de căsătorie”, (*Cat.* 11).

Ca într-o gradăție, întâlnim apoi referirea la moarte pe un ton oficial, neutru: „Οὔνομα μὲν μὲν ἦν Βαλέριος Μάϊωρ / θήκατό με εὐσεβῆ ξυνάγορος Βαλερία Θεοδώρα / ζήσασα ἔτη τετράκις ἰ’ χερε παροδεῖτα”, (*Cat.* 55, vv. 1-3: „Numele meu era Valerius Maior. Soția mea Valeria Teodora m-a așezat cu pietate aici, după ce am trăit de patru ori câte zece ani. Salutare trecătorule!”). Această epigramă din epoca romană târzie este unică în felul ei și este concepută mai degrabă după modelul epitafurilor latine. De aceea, ea reprezintă o excepție. Însă, în majoritatea cazurilor, epigramele grecești din Pontul Stâng care datează din epoca romană, exprimă direct durerea rudelor față de defunct. Limbajul devine afectiv și patetic. Apare descrierea bocetelor și lacrimilor din abundență mai ales în cazul copiilor morți prematur. Sunt formulate chiar proteste la adresa divinității ceea ce nu se întâmplă în epigramele timpurii. Jalea și durerea sunt cu atât mai accentuate când moartea survine departe de casă.

B7. Teme consolatorii

Consolările în fața morții, exprimate adesea în epitafurile funerare, s-au născut în majoritatea cazurilor pornind de la credințele populare despre lumea de apoi. Cultul morților practicat în epoca elenistică, fără nici o schimbare față de epocile precedente, menținea o evidentă relație consolatorie între lumea celor vii și defuncți. Această relație se întemeiază pe ideea că sufletul celui răposat supraviețuiește în mormânt. Defunctul continuă să facă parte din lumea celor vii. El este animat de sentimente umane și caută

tovărășia familiei și rudelor sale, a căror prezență îl fac fericit și îl consolează. Pentru defunct este o mângâiere dacă cei vii îl strigă pe numele pe care l-a avut în timpul vieții și care este gravat pe piatra funerară. Aceasta este o dovadă că el trăiește în amintirea oamenilor⁸⁴. Însuși monumentul funerar avea rolul de a păstra vie amintirea defunctului, aducând resemnare în sufletele celor vii.

Consolarea în fața morții este o temă preferată a literaturii grecești și ulterior a celei latine. Ideea că nici un om nu poate scăpa de moarte este prezentă în poemele homerice, în poezia lirică greacă și apoi în tragedie. Ba mai mult, va lua naștere genul de literatură consolatorie dintre exponenții căruia îi putem cita pe Plutarch, Cicero sau Seneca.⁸⁵ De pildă la Seneca ideea inevitabilității morții îmbracă aspectul unui imperativ etic: „Quis tam superbae impotentisque arrogantiae est ut, in hac naturae necessitate omnia ad eundem finem revocantis, se unum ac suos seponi velit ruinaeque etiam ipsi mundo imminenti aliquam domum subtrahat?”, (*Consolatio ad Polybium*, I, 3: „Cine are o trufie atât de orgolioasă și nestăpânită încât, în fața acestei legi ineluctabile a naturii, care rezervă tuturor lucrurilor același sfârșit, să pretindă ca el și ai săi să fie lăsați deoparte și să se sustragă vreo familie de la dezastrul care amenință chiar și însuși cerul”). Fără îndoială că literatura cu caracter consolator i-a inspirat pe autorii de epigrame, oferindu-le un model pentru alcătuirea versurilor lor.

B7.1. Îndatorirea înmormântării defunctului

Prima îndatorire a familiei era de a-i asigura defunctului funeralii religioase. Absența unei înmormântări decente, privarea de mormânt a celui răposat erau socotite drept motive de suferință atât pentru cel dispărut cât și pentru familia sa. În lipsa mormântului, se credea că sufletul defunctului urma să rătăcească neliniștit și neconsolat pe pământ⁸⁶.

Îndatorirea înmormântării defunctului își găsește explicația în dorința de conformare față de modelul etic al societății, de afirmare a pioșeniei individuale și de valorizare a acesteia în mod public. Acest *topos* reiese chiar din simpla enunțare a numelui persoanei care a ridicat monumentul funerar sau stela și este de obicei corelat cu un *ἔπαινος* - elogiul al defunctului, prin care se justifică actul de pietate al celui care a făcut dedicația. Pe de altă parte, prețuirea defuncților poate fi legată de îndatorirea rudelor de a săvârși actul înmormântării. Faptul că defunctul este îngropat de către cei care i-au fost rude sau prieteni, reprezintă pentru aceștia din urmă un motiv de consolare. Prin faptul că i-au ridicat mormântul sau stela funerară, ei s-au achitat de o sarcină importantă. De aceea moartea departe de casă sau în circumstanțe în urma cărora înmormântarea devine imposibilă, este socotită tragică.

Epigramele funerare exprimă în cele mai variate forme actul înmormântării și cinstirile acordate defuncților. Pe o stelă de la Tomis citim: [οἱ δὲ καὶ σίγνητοι Κάνθαρον ἐκ]τέρισαν / [ἦδὲ μοι ὧς ἦρωι παρὰ [προγόνους κατ]ὰ θεσ[μόν], (*Cat. 34*, vv. 4-5: „Iar rudele au cinstit pe Kantharos, pe mine, ca pe un erou, alături de strămoși după obicei”). Părinții îi înmormântează cum se cuvine pe fiii lor: „Ἀὐρήλιος Φωρδιγαλος καὶ Μαδινί

⁸⁴ Fr. Cumont, *Lux Perpetua*, p. 52 și urm..

⁸⁵ R. Lattimore, *Themes*, p. 215.

⁸⁶ Fr. Cumont, *Lux Perpetua*, p. 22.

Ἀρτεμιδώρου ἑαυτῶν θυγατρὶ τὴν στήλην ἀνέστησαν μνίας χάριν⁸⁷, (*Cat* 50, r. 7-11: „Aurelius Phordigalos și Madini, fiica lui Artemidoros, au ridicat stela pentru fiica lor spre aducere aminte”). La Tomis soțul i-a construit soției un altar și o stelă: „Πέρινθός μου ἄνῆρ βωμὸν καὶ στήλην ἀνέθηκεν”, (*Cat.* 44, r. 1: „Perinthos, soțul meu, a ridicat altar și stelă”). La rândul ei, Valeria Theodora își înmormântează cu pietate soțul: „θήκατό με εὐσεβίῃ ξυνάορος Βαλερία Θεοδώρα”, (*C* 55, v. 2: „Soția mea Valeria Theodora, m-a așezat cu pietate aici”).

B7.2. Funeralii publice

Întotdeauna cetatea știa să-i răsplătească pe cei care cădeau în luptă pentru a o apăra. Tema apărării patriei este un „loc comun” al epigramei dedicate celor care au căzut pe câmpul de luptă. Acești eroi aveau parte de funeralii publice, fapt care reprezenta o consolare atât pentru concetățeni, cât și pentru ei înșiși. Dacă în epocile timpurii înmormântările publice erau rezervate doar persoanelor cu merite deosebite, cu timpul orice cetățean care își dădea viața pentru cetate se putea bucura de o astfel de cinstire.

Tema apărării patriei este exprimată într-o epigramă de la Callatis, dedicată unor copii: „στέμμασι δ’ ἐκ προγόνων κηρυσσόμεθ’ οὐνεκα πάτραν ῥύομεθ’”, (*Cat.* 19, vv. 7-8: „Suntem celebrați din strămoși cu cununi pentru că ne apărăm patria”). Aceste versuri exprimă în contextul epigramei o consolare, întrucât, în ciuda sfârșitului lor timpuriu, cei doi tineri reușiseră să aibă realizări demne de luat în seamă. Dată fiind lipsa aproape totală a ultimului rând al epigramei și având în vedere vârsta fragedă la care mor cei doi defuncți, nu putem preciza dacă aceștia au pierit pe câmpul de luptă.

Într-o altă epigramă de la Mesambria, defunctul pe nume Ariston, moare în luptele împotriva bessilor, apărându-și cetatea și are parte de funeralii publice: „στεφάνοις δάμος ἔρεψε νέκυν / ἄλικά δ’ ἐν ζωοῖς τε συνάρχοντες τίον ἐσθλοί / ταλικά καὶ φθιμένωι τιμιά τοι τέλεσαν⁸⁸, (*Cat.* 21, vv. 8-10: „Poporul îi acoperă cadavrul cu coroane; precum nobilii tăi colegi de slujbă te-au cinstit în timpul vieții, tot așa ei ți-au acordat cinstire la moarte”). Acoperirea trupului celui mort cu coroane prevestește eroizarea sa.

B7.3. Monumentului funerar- păstrător al amintirii defunctului

În general, grecii manifestau o preocupare deosebită pentru construirea mormântului. De multe ori în inscripții rudele celui decedat își exprimă mândria de a-i fi construit acestuia un frumos monument funerar. În acest caz mormântul însuși reprezintă

⁸⁷ Cf. *Cat.* 51, r. 3-6, (Odessos, epoca romană).

⁸⁸ Cf. R. Lattimore, *Themes*, p. 224: „μνήμα δ σῆς ἀρετῆς / στήσῃ πατὴρ Θεοκλῆς, ἀειμνήστοις δ ἐπαίνοις κόσμησε ἥδε πόλις καὶ κατὰ γῆς φθιμένον”, („Tatăl tău Theokles a ridicat un monument în amintirea vitejiei tale, iar cetatea te-a glorificat cu laude memorabile chiar și după ce ai pierit sub pământ”).

cea mai importantă consolare în fața morții. El păstrează amintirea veșnică a defunctului în memoria celor vii.

Într-o epigramă de la Tomis citim: „Τύνβον δαιδάλεον περιαγέ[α] τεῦξε συνεύνω / Ἀνδρὺς Κυρίλλη τοῦτον ἀποφθιμένη, / σωφροσύνης μνασθεῖς ἐρικυδέος, ἦν ἔχε κείνη / λέκτρων νυμφιδίων εἵνεκα καὶ βιότον· / εὖσεβ̣ς ἔργον ἔδρασε μόνον τάφος, οὗδε γὰρ ἀνθεῖν / μνήμην τῶν πρόσθεν τοῖς μετὰ ταῦτα βροτοῖς.”⁸⁹, (*Cat. 66*, vv. 2-6: „Andrys a construit acest monument funerar rotund, lucrat cu multă artă, pentru soția sa decedată, Kyrille, în amintirea strălucitei cumpătări pe care ea a avut-o în timpul căsniciei și al vieții. Operă pioasă a făcut numai înmormântarea. Căci știe că amintirea celor dinainte este în floare, pentru muritorii de după aceea”).

De multe ori mormântul este împodobit cu o statuie care redă chipul defunctului, pentru ca el să rămână pentru totdeauna în amintirea celor vii; acesta este cazul mormântului lui Cyrillus Bessius din Tomis: „Εἰκόνα λαινέην ἐσορᾶς φθιμένοιο Κυρίλλου / Βησσί ου Φαβιανοῖο τέκνου νεκύεσσι μιγέντος· / οὗτος ἔην μορφὴν, οὗτος μέτρον, ἀλλὰ τεθνηκῶς / μεικρῷ μνήματι τῷδε κακῶν μέγα πένθος ἀνῆψεν· / Ζῶθι παροδεῖτα”⁹⁰, (*Cat. 58*: „Privești statuia de piatră a decedatului Cyrillus Bessius, fiu al lui Fabianus, amestecat cu cei morți. Aceasta îi era înfățișarea, aceasta statura, dar odată mort, a legat de acest mic monument al nenorocirilor un mare doliu. Să trăiești trecătorule !”).

B7.4. Adresarea defunctului către trecător

Adresarea defunctului către călătorul care trece prin fața mormântului său, întâlnită în finalul epigramelor funerare, precum și dialogul defunct/stelă - drumeț, au o finalitate consolatorie evidentă. Formularea adresării către călător este o caracteristică proprie a epitafurilor funerare, având în vedere faptul că, în timpurile străvechi, morții erau îngropați de obicei în afara așezărilor, de multe ori de-a lungul principalelor drumuri care au devenit astfel lungi șiruri de morminte⁹¹. Literatura cultă preia acest tip de adresare din epitafuri.

Banalul salut *χαῖρε παροδεῖτα*⁹², („Salutare trecătorule!”), repetat pe stelele funerare, indică legătura dintre lumea celor morți și lumea celor vii. Potrivit mentalității grecilor antici, moartea nu înseamnă ruperea legăturii cu lumea celor vii. Defunctul continuă să fie animat de sentimente umane. El continuă să caute compania familiei și prietenilor săi⁹³. Numeroase sunt inscripțiile din Pontul Stâng în care defunctul ia cuvântul, adresându-li-se celor care se opresc înaintea mormântului său. Prin această interpelare, el imploră compasiune din partea semenilor săi. Într-o epigramă de la Callatis, citată de mai multe ori până acum, trecătorul este rugat să-l jalească pe tânărul defunct și să-i

⁸⁹ *Ibidem*, p. 227: „σωφροσύνης δ ἀρετῆς τε πρόφρων τόδε τεῦξε πατήρ σοι μνημεῖον θνητοῖς πᾶσιν ὀρᾶν φανερόν”, („Tatăl tău ți-a construit, plin de bunăvoință, acest monument strălucitor, pentru cumpătarea și virtutea ta, să fie văzut de toți muritorii”).

⁹⁰ *Ibidem*, p. 227: „τεῦξα δέ [τ]οι μέγα σῆμα περισκεπτῷ ἐνὶ χώρῳ / θηητὸν πάντεσσι, θύρας δ’ ἐπέθηκα φαεινὰς / εἰδωλόν [τ’] ἐθέμην πανομοίον, („Ți-am construit un mormânt mare într-un loc ușor de văzut, demn de admirat de către toți, i-am pus porți strălucitoare și i-am adăugat o statuie care seamănă în întregime cu tine”).

⁹¹ *Ibidem*, p. 230.

⁹² Vezi, passim, în finalul epigramelor funerare.

⁹³ Fr. Cumont, *op. cit.*, (vezi, supra, p. 157, nota 22), p. 52 și urm..

compătimească destinul său crud: „Nimeni să nu treacă, fără (să verse) lacrimi, pe lângă acest mormânt al unui tânăr, ci împărtaşind această tristețe a sa, să-l compătimească pe înțeleptul Nikomedes, fiul lui Theophron” (*Cat. 16*, vv. 1-3)⁹⁴. Într-un epitaf histrian, trecătorul este interelat de către defunct prin următorul mesaj: „Ὀδῖτα ἐπίσχες τὴν ταχεῖαν ἔμβασιν· / πατρὸς γεγῶνός μοῖραν νείος θ’ ἄμα / εἰπεῖν θέλω σοι πέτρος ὁ ἐπὶ τύμβοις”, (*Cat. 23*, r. 1-3: „Trecătorule stăpânește-ți mersul grăbit; eu piatra de pe acest mormânt, vreau să-ți povestesc destinul unui părinte și totodată al fiului său”). Defunctului îi face o plăcere deosebită faptul de a-i fi laudate calitățile: „τὴν Σταβιλίῳ σὺνβιον Κορνηλίαν / Ἀνάγνωθι Φορτουνάταν εὐλογῶν, ξένε”, (*Cat. 26*, r. 3: „Străine citește slăvind pe Cornelia Fortunata, soția lui Stabilio”).

În cele din urmă, defunctul se consolează pe deplin cu destinul său și totodată încearcă să aline suferința rudelor sale, subliniind inutilitatea doliului; această idee este exprimată prin formule de tipul: „πένθος ἀποστρέφετε, χαίρε”⁹⁵, (*Cat. 30*, v. 6: „Alungați doliul, salutare !”). Dintr-o epigramă tomitană, reiese că defuncta nu-i invidiază pe cei rămași în viață, îndemnându-i să se bucure cât mai mult de aceasta: „[ἐγὼ με]ν θνήσκω, σὺ δ’ χαίρε, ὑγίαινε ὁ ἀναγεννώ[σκων]”, (*Cat. 27*, v. 8: „Eu am murit, dar tu care citești, fii vesel și sănătos”). Deplina consolare a defunctului în fața morții este sugerată și de urările de bine și sănătate transmise celor vii. Astfel, întâlnim în finalul epitafurilor formule de tipul: „εὐτυχεῖτε παροδῖται”, (*Cat. 32*, v. 7: „Să fiți fericiți trecătorilor”) sau într-o variantă mai dezvoltată: „Χαίρετε ὅσοι τὸ ζῆν βιότου παροδευτ’ ἀλύπως”, (*Cat. 53*, r. 8: „Să fiți fericiți toți câți treceți fără supărare pe căile vieții”). De asemenea sunt frecvent întâlnite și urările de bine adresate trecătorilor, ca de pildă: „τέλει σὺ δ’ εὐτυχῶς ὁδὸν προκειμένην”⁹⁶, (*Cat. 23*, r. 6: „Sfârșește-ți cu bine calea care se întinde înainte”) sau „ε τα παρίθι καὶ ἐπιτύγχανε”, (*Cat. 26*, r. 9: „Apoi continuați drumul și să ai parte de noroc”).

B7.5. Toți oamenii sunt datori cu o moarte

Moartea este considerată inevitabilă și de aceea toți muritorii se consolează cu ideea pieirii. Exprimările acestei idei sunt numeroase în literatura greacă, începând cu Homer și poezia lirică și continuând cu tragicii greci. Homer pune în gura Athenei o cugetare amară: „ἀλλ’ ἦτοι θάνατον μὴ ὁμοῖον οὐδ’ θεοὶ περ / καὶ φίλῳ ἀνδρὶ δύνανται ἀλαλκέμεν, ὅπποτε κεν δὴ / μοιρ’ ὅλοη καθέλῃσε τανηλεγέος θανάτοιο”, (*Odiseea*, III, vv. 326-328: „Într-adevăr, nici chiar zeii nu pot scuti de moartea cea firească, pe omul care li-i drag, atunci când destinul funest al morții nemiloase îl doboară”). La rândul său, Simonides afirmă: „ὁ δ’ ἄφνικτος ὁμῶς ἐπικρέμαται θάνατος· / κείνου γὰρ ἴσον λάχον μέρος οἱ τ’ ἀγαθοὶ / ὅστις τε κακός”⁹⁷, („De moarte nu putem scăpa, se

⁹⁴ Cf. R. Lattimore, *Themes*, p. 235: „κλαῦσέ με παροδῖτα”, („Jelește-mă trecătorule !”); „Παουτίωνα μικρὸν ἄωρον πᾶσι φίλον κλαύσατε”, („Jeliți-l pe micuțul Pautinon, mort de timpuriu, drag tuturor”).

⁹⁵ Cf. *Cat. 29*, r. 6, (Odessos); cf. R. Lattimore, *Themes*, p. 218: „μὴ κλαῖε μοιρῶν γὰρ μίτος πάντας καλεῖ, („Nu plânge, firul tors de Moire ne cheamă pe toți”); „παύου, μὴ θρήνει με, πάτερ φίλε, τουτ’ ἐπέπρωτο / ἐκ γενετῆς τὸ γλυκὺ φῶς προλιπεῖν”, („Încetează, dragă tată, nu mai plânge pentru mine, acest lucru mi-a fost urzit de la naștere, să părăsesc dulcea lumină a zilei”).

⁹⁶ Cf. GG 234, r. 9-10: „μᾶλλον δ’ κλαύσας, πάροδε, τὴν ἐμὴν τύχην / βαῖν’ οὐ φίλον σοι, καὶ τύχοις ὅσων θέλεις”.

⁹⁷ R. Lattimore, *Themes*, p. 251.

agață de fiecare dintre noi, buni și răi o primesc la fel.”). De asemenea, Euripide rezumă aceeași idee într-o maximă care l-a făcut celebru: „Βροτοῖς ἅπανσι καθθανεῖν ὀφείλεται”, (Euripide, *Alceste*, v. 782: „Toți muritorii sunt datorii cu o moarte”).

Epigramele din Pontul Stâng exprimă ideea inevitabilității morții, uneori în versuri de bună factură poetică. Astfel într-un epitaf olbian, defunctul mărturisește: „Τὸν [βι]οτῶς ἐπὶ τέρμα σὺννηθες πᾶσι μόλοντα, ὦ ξένε, ἀποφθίμενον τύμβος ὅδ’ ἐγκατέχει”, (*Cat. 18*, vv. 1-2: „Acest mormânt reține, străine, un răposat care a ajuns la capătul vieții comun tuturor [oamenilor]”). De asemenea un defunct de la Tomis pare să se resemneze în fața morții: „Κάθθανον δ’ ὥσπερ ἔχχει πᾶσιν τὸ πεπρωμένον ἐλθεῖν”⁹⁸, (*Cat. 59*, v. 5: „Am murit precum trebuie să le sosească tuturor sorocul”). Sentimentul de neputință și în același timp de resemnare în fața morții, este generat, într-un epitaf de la Tomis, de ideea timpului care distruge totul: „πάντα χρόνος φθείρειν ἔμαθεν <μ> τοῦτο δ τηρεῖ / ζώντων δόξαν καὶ φθιμένων ἀρετήν”⁹⁹, (*Cat. 66*, vv. 7-8: „Timpul a învățat pe toate să le distrugă, păstrează însă aceasta: gloria celor vii și virtutea celor morți”).

Așadar consolarea defuncților, așa cum rezultă din epigrame, este determinată de faptul că moartea nu este socotită o catastrofă ci o lege a firii¹⁰⁰. În particular, consolarea oamenilor este deplină atunci când moartea este provocată de către *Moire*. În acest caz, cei rămași în viață se înclină în fața destinului implacabil. Așa fac și părinții uni copil mort la Tomis în vârstă de patru ani care afirmă cu resemnare: „οὐδ ν ἐπ’ ἀνθρώποις μύραις δ’ ὑπὸ πάντα κυκλεῖται”¹⁰¹, (*Cat. 67*, v. 2: „Nimic nu depinde de oameni, toate se învârtesc sub puterea destinului”).

B7.6. Nimicnicia vieții

Tema nimicniciei vieții, are, la rândul ei, un caracter consolator, deoarece generează ideea egalității oamenilor în fața morții. Sentimentul de nimicnicie a vieții este sugerat prin imaginea cenușei sau a rămășițelor pământești pe care le ascunde mormântul.

Tema apare într-o epigramă fragmentară de la Tomis: „[πάντα π]έλλει κόνις”, (*Cat. 36*, r. 1: „Totul devine cenușă”). Într-o altă epigramă tomitană dedicată unui

⁹⁸ *Ibidem*, p. 252: „μὴ κλῆε πᾶτερ πολυώδυνε, μηδέ σύ μῆτερ: / κοινὸν τέλος ἐστὶν τὸ π[ε]πρωμένον”, („Nu plânge, îndureratul meu tată, nici tu mamă, căci sfârșitul [vieții] este comun și sortit tuturor [muritorilor]”).

⁹⁹ *Ibidem*, p. 252: „Χρόνος δ εἶλέ με ὁ πανδαμάτωρ”, („Timpul atotstăpânitor m-a prins și pe mine”); cf. Etienne Bernand, *op. cit.*, (vezi, supra, p. 166, nota 49), p. 305, nr. 75, v. 12: „ἡγεῖται δέ βροτῶν πανδαμάτωρ [ὁ Χρ]όνος”, („Timpul atotstăpânitor este călăuza muritorilor”).

¹⁰⁰ Ideea și termenul se întâlnesc în numeroase epitafuri versificate, dintre care cităm: „Πάντων ἀνθρώπων νόμος ἐστὶ κοινὸς τὸ ἀποθανεῖν”, („Moartea este o lege comună pentru toți oamenii”), vezi R. Lattimore, *Themes*, p. 252; cf. Etienne Bernand, *op. cit.*, nr. 75, p. 305, r. 8-9: „Σοὶ δ παραινενικῶς τοῦτο, πάτερ, προλέγω / δεῖ γὰρ πάντας ὑπὸ φθιμένοις ζώους καταβῆναι”, („Cât despre tine, tată, pentru a te încuraja, îți spun că se cuvine ca toți cei care trăiesc să coboare la cei morți”).

¹⁰¹ Acest vers este reluat într-un epitaf callatian care plagiază în totalitate epitaful descoperit la Tomis: „Οὐδ ν ἐπ’ ἀνθρώποις Μοίραις δ’ ὑπὸ πάντα κυ<κλ>εῖται”, cf. *Cat. 68*, r. 1-2, (Callatis, secolul IV p. Chr.); cf. *IG*, XII, 7, 405, r. 31-33: „[ὅτι οἱ ἄνθρωποι καθόλ]ου τὰ Μοιρῶν δόγ[ματα οὐδενὶ] τρόπῳ παραιτήσασθαι] δύνανται”, („Oamenii, în general, nu pot în nici un fel îndepărta hotărârea Destinului”), Em. Popescu, *op. cit.*, (vezi, supra, p. 161 nota 33), p. 83; cf. *GG 369*: „πᾶσι νόμος τὸ θανεῖν· Μοιρῶν ἄτρεπτος ἀνάγκη / τικτομένοις, ὅτε νῆσαν ἐπὶ κλωστήρσιν ἀτράκτων”, („Pentru toți moartea este o lege; destinul hotărât de către Moire este de neclintit pentru cei care s-au născut, când ele se aruncă asupra lor cu firele fusurilor lor”).

gladiator, citim: „Ἀγροῖκον ... τὸν μέγαν ἐν σταδίοις μ<ε>ικρὸς ἔκρυψε τάφος”¹⁰², (Cat. 35, v. 2: „Pe Agroikos ... mare în amfiteatru îl acoperă un mormânt mic”). Apare aici contrastul dintre mărimea trupului de atlet, impresionant ca masă și nimicnicia modestelor rămășițe pământești pe care le ascunde mormântul. Antiteza bărbat mare - mormânt mic este un *topos* frecvent întâlnit în epigrame și sugerează indirect resemnarea în fața morții care face ca toți oamenii să devină egali.

B8. Păstrarea veșnică a amintirii defunctului

B8.1. Dobândirea virtuții

În concepția grecilor, viața nu reprezintă valoarea supremă. Idealul pentru care viața însăși era sacrificată era dobândirea virtuții, a meritului, *ἀρετή*. Doar *ἀρετή* putea să-i confere omului nemurirea. Această idee este exprimată în cea mai veche epigramă de la Histria care oferă astfel o prețioasă dovadă a nivelului remarcabil atins de cultura cetății în secolele V-IV a. Chr. Poporul histrian, în semn de recunoștință pentru faptele sale, îl cinstește pe un anume Menecharmos, care și-a câștigat faima în luptă: „Δὶ ’Αρετὰ κλυτόφαμε, θεῶν γένος ἐκγεγαυῖα / ἔξοχα ἐτίμησας τὸνδε σε φιλάμενον / Εὐσθέneos Μενέχαρμον· ὃν ἐν δα κῦδος ἐλέσθαι / μαρτυρεῖ ἥδε πάτρα τῶιδε τί οὔσα λίθωι”, (Cat. 10: „Dumnezeiască, mult slăvită virtute, vlăstar din neamul zeilor, mai presus de alții l-ai cinstit pe acest iubitor al tău Menecharmos, fiul lui Eusthenes, a cărui faimă, dobândită în lupte, este proclamată de obștea care i-a închinat această piatră”). Epigrama exaltă dragostea de „virtute” a lui Menecharmos. Însă aici nu poate fi vorba de o *ἀρετή* în înțelesul etic al termenului, („virtute”), pe care avea să i-l atribuie filosofia de mai târziu, ci numai de acea aspirație spre depășirea de sine care însușește întreaga cultură a Greciei arhaice și al cărei ecou întârziat răsună în versurile închinat de către Aristotel amintirii prietenului său Hermeias din Atarneus: „’Αρετὰ πολύμοχθε γένει βροτείῳ, / θήραμα κάλλιστον βίῳ / σᾶς πέρι, Παρθένε, μορφᾶς / καὶ θανεῖν ζηλωτὸς ἐν Ἑλλάδι πότμος / καὶ πόνους τλῆναι χαλεποὺς ἀκάμαντας...”, („Virtute, neamului omenesc îmbelșugat izvor de suferințe, prea frumoasă țință a vieții! Pentru chipul tău, fecioară, până și moartea e în ochii grecilor răsplată râvnită și truda, oricât de grea, e îndurată fără preget...”)¹⁰³. *’Αρετή* trebuie înțeleasă aici ca o „valoare supremă” căreia viața însăși îi era sacrificată. Sub chipul unei zeițe, *’Αρετή* își revarsă toată dragostea sa asupra lui Menecharmos. Este evident din această epigramă, faptul că, cele două reprezentări ale lui *ἀρετή*, una ca abstracție și alta ca personificare, pe care noi modernii avem tendința să le separăm, pentru greci alcătuiau o unitate¹⁰⁴.

Într-o altă epigramă histriană, tot din secolul al IV-lea a. Chr., apare ideea că înmormântarea este o recompensă a *meritului* defunctului: „[Τ]όνδ’ ἀρετῆς ἔνεκεν / Διοφάντων ὁ Σωκλῆος υἱός / Νικῆτης τιμᾷ στήλην ἥδ’ τάφωι” (Cat. 12: „Pentru meritele sale (eminente), Niketes, fiul lui Sokles, îl cinstește pe Diophantos cu această lespede și cu un mormânt”).

¹⁰² Cf. GG 423, v. 1: „σμικρὸς οὐ σμικρὸν καλύπτω τύμβος ἄνδρα...”, („Eu, un mormânt mic, nu ascund un bărbat mic”).

¹⁰³ D. M. Pippidi, *Stud. ist. epigr.*, p. 113 și urm..

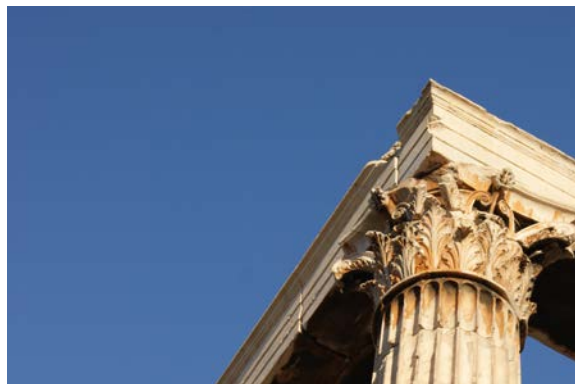
¹⁰⁴ W. Peek, *ΔΙΑ APETA. O epigramă greacă din Istros*, în SCIVA, VII, nr. 1-2, 1956, p. 200.

La Mesambria, poporul îl cinstește cu o epigramă funerară pe un oarecare Ariston, un personaj care a murit în luptele împotriva bessilor, (populație de neam tracic care locuia la sud de Philippopolis în munții Rodope). În epigramă citim: „νῦν δ' ὅκ' ὁ δυσνίκατος ἐναντίος ἦλθε τοι Ἀιδας, / οὐ Λάθας ἐπέχεις δῶμ' Ἀχερουσιάδος, ἀλλ' Ἀρετὰ κύδανε τὸν ἀντιπάλων ὀλετῆρα”¹⁰⁵, (*Cat.* 21, v. 5-7: „Iar acum deoarece invincibilul Hades ți s-a împotrivit, lăcașul Lethei din Acheron nu te-a reținut, ci divina Arete l-a elogiat pe nimicitorul dușmanilor”). Tăcerea morții nu are nici o putere asupra celui răposat. Defunctului îi este refuzată șederea în lăcașul subteran al lui Hades. *Arete*, aici personificată, îl elogiază și îl călăuzește pe defunct spre lumină¹⁰⁶. Virtutea sa se identifică aici cu gloria obținută în luptă și numele său dăinuie pentru veșnicie în amintirea celor vii.

B8.2. Tema gloriei

Atingerea perfecțiunii într-un domeniu sau altul asigură gloria individului, păstrarea veșnică a amintirii sale printre semeni, condiția privilegiată de erou, precum și posibilitatea de a tinde spre condiția divină.

Gloria reprezintă pentru grec recunoașterea obiectivă a valorii, *ἀρετή*. Ea definește un ideal caracteristic pentru conștiința morală a grecilor animați în toate epocile prin spiritul lor de competiție. Recompensa întregii existențe sfârșite este de a trăi în memoria oamenilor și de a rămâne un model pentru posteritate. Privită din această perspectivă, tema gloriei are un caracter consolator pentru cei rămași în viață.

O epigramă de la Tomis proclamă: „ἐν φθιμένοις δ' οὐ πόθος, οὐ φιλότης ἔστι κατοικομένοις ... τοῖσι μένων [βι]ότου κλέος ἐσθλὸν”, (*Cat* 33, v. 1-5: „Dar cei morți nu mai au nici o dorință;

nici iubire nu mai există pentru cei morți ... rămânându-le acestora gloria cinstită a vieții”). Aceeași idee este exprimată și într-o epigramă de la Odessos: „Μέντης, ὦ παροδεῖτα, θανὼν κεῖμ' ἐνὶ τύμβῳ / γεραλέου βιότου δόξαν ἀειράμενος”, (*Cat.* 48, v. 5: „Mentes, trecătorule, fiind mort, zace în mormânt, ducând cu sine gloria vieții de odinioară”).

Tema gloriei revine în epitafurile gladiatorilor. Însă aici este vorba de gloria dobândită în arenă care rezultă din simpla enunțare a victoriilor obținute: „Ἀτταλος ἐνθάδ' ἐγὼ κεῖμαι, παροδεῖτα, κυνηγός, πολλοὺς [ἐν] σταδίοις πλήξας βόας ἱς φθι

¹⁰⁵ Cf. GG 206; pentru o exprimare asemănătoare, cf. GG 199, r. 1-3: „οὐδ' θανὼν ἀρετᾶς ὄνυμ' ὤλεσας, ἀλλὰ σε φάμα / κυδαίνουσ' ἀνάγει δῶματος ἐξ Ἀΐδα / Θαρσύμαχε ...”, („Nici mort, nu ți-ai pierdut renumele virtuții tale, Tharsymachos, ci faima care te-a preamărit, te călăuzește din lăcașul lui Hades iarăși spre lumină”).

¹⁰⁶ Pentru personificarea virtuții, vezi, GG 149, r. 1-4: „κείρατο μιν πλοκάμους Ἀρετὰ τότε, πᾶσα δ' Κρήτα / δύρατ' οἰζυρῷ πένθει τειρομένα, / ἀνίκα τὰν πανάριστον ὁ βάσκανος ἄρπασεν Ἀΐδας / Τυρῷ Σωσαμενῷ κλεινοτάτῳ θύγατρα”, („Atunci Arete și-a tăiat buclele și întreaga Cretă se jeli coplesită de o jalnică durere, când invidiosul Hades o răpi pe distinsa Tyro, fiica vestitului Sosamenos”).

μένους δ ἤλυθον [ἀνσχόμενος] βοῦν ἄγριον ὅς με κ[α]τεκτα”, (*Cat. 41*: „Aici zac eu Attalos, trecătorule, luptător cu fiarele, care, după ce am doborât în amfiteatru mulți tauri am plecat la cei răposați, înfruntând un bivoli sălbatic care m-a omorât”). În altă epigramă citim: „Ἀργούτος ἐνθάδε ἐγὼ / κεῖμε ῥητιάριος νει(κὼν) ζ’ / Θάπτε δέ με Ὀρέστης / μνείας χάριν· χαῖρε / παροδεῖτα” (*Cat. 43*: „Aici zac eu, Argutos, rețiarul, care am învins în luptă de șase ori; m-a înmormântat Orestes, spre amintire. Salutare trecătorule!”). În epitafurile acestor luptători ai amfiteatrelor, însuși numele lor sugerează vitejia și gloria de care au avut parte. De pildă gladiatorii de la Tomis poartă nume precum Ἀμύραντος - „nemuritorul” (*Cat. 42*, r. 1), Ἀργούτος - „cel șiret în luptă.” (*Cat. 43*, r. 1)¹⁰⁷.

B8.3. Nemurirea

Nemurirea sufletului nu a făcut obiectul credinței populare grecești. Ecourile acestei credințe, întâlnite în epigramele funerare, nu sunt altceva decât frânturi ale concepțiilor filosofice despre imortalitate răspândite începând cu epoca elenistică în rândul poporului¹⁰⁸. Credința în nemurire a plecat de la ideea esenței divine, nepieritoare a sufletului omenesc care, după moarte, se desprinde de trup și se înalță în eterul strălucitor, fiind primit de către zei¹⁰⁹.

În epigramele din Pontul Stâng, ideea nemuririi este exprimată la Mesambria unde defuncta este divinizată și trece în rândul zeilor: „Ἐνθάδε ἐγὼ κεῖμε Ἑκάτη θεὸς ὥς ἔσορᾷς, ἡμὴν τὸ πάλαι βρότος, νῦν δ ἀθάνατος καὶ ἀγήρως”¹¹⁰, (*Cat. 32*, vv. 1-2: „Aici zac eu, divina Hekate, precum vezi, odinioară am fost muritoare, iar acum sunt nemuritoare și veșnic tânără”).

O altă formă de nemurire este exprimată într-o epigramă de la Tomis unde, între altele, se spune despre defunctă că s-a împărtășit din înțelepciunea Muzelor: „ἐν Μούσας ἐφύην σοφίης τε μετέσχον”, (*Cat. 63*, v. 11: „M-am născut între Muze și m-am împărtășit din bunurile înțelepciunii”). Potrivit unei credințe larg răspândită în epocă, efortul inteligenței, preocupările culturale în general, aveau darul de a purifica sufletul defunctei, asigurându-i nemurirea. După o viață consacrată servirii Muzelor, defuncta putea conta după moarte pe protecția zeitelor culturii. De aici s-a născut dorința de a evoca în epitafurile funerare cultura intelectuală a defuncților, indiferent dacă ei au fost sau nu în timpul vieții oameni de literă¹¹¹.

Așadar dacă în epoca clasică greacă dobândirea nemuririi prin cultură era privilegiul unor oameni excepționali, cum a fost cazul lui Pythagoras sau Platon, în epoca elenistică și cea romană orice muritor care își revendica titlul de „discipol al Muzelor”,

¹⁰⁷ Cf. Louis Robert, *Les Gladiateurs*, p. 298 și urm.; majoritatea gladiatorilor în Orientul grec poartă nume care fac aluzie la calitățile lor: forță, îndemânare, viclenie sau la victoriile dobândite în amfiteatru.

¹⁰⁸ E. Rohde, *op. cit.*, (vezi, supra, p. 156, nota 17), p. 414 și urm..

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 418; cf. Fr. Cumont, *op. cit.*, (vezi, supra, p. 157, nota 22), p. 146.

¹¹⁰ Cf. R. Lattimore, *Themes*, p. 100; ideea nemuririi apare și în următoarele epitafuri: „Παρθενὶς κεῖται, ἀγήρατος ἀθάνατη τε”, („Parthenis zace aici, veșnic tânără și nemuritoare”); „κοῦρος ἐγὼ καλέω σε θεῶ φίλος, οὐκέτι θνητός”, („Eu care te strig pe tine sunt un tânăr pe care-l iubesc zeii. Nu mai sunt un muritor.”), *ibidem*, p. 49.

¹¹¹ H. I. Marrou, *Educația*, I, p. 165; idem, *Simbolismul funerar la romani*, în *Patristică și umanism; culegere de studii*, (traducere din limba franceză de Cristina și Costin Popescu), București, Ed. Meridiane, 1996, p. 164.

putea aspira la imortalitate¹¹². Chiar și în epitafurile funerare latine se insistă adeseori asupra inteligenței și erudiției școlarilor sau asupra succeselor lor școlare, suficiente pentru a le asigura acestora nemurirea sufletului și un loc în lăcașurile senine ale Muzelor¹¹³.

B8.4. Eroizarea

Ideea că spiritul defunctului a dobândit o demnitate și o putere superioare, se exprimă mai clar atunci când cel mort este denumit „erou.” Inițial cultul eroilor s-a identificat cu cultul strămoșilor; însă ulterior el s-a lărgit devenind un cult al marilor suflete ale unor oameni din trecutul nu prea îndepărtat sau chiar recent, care s-au distins prin virtuțile și calitățile lor excepționale¹¹⁴. Cultul eroilor a dobândit o vigoare sporită în epoca elenistică și romană. Cu timpul limitele dintre venerarea unui erou și adorarea unui zeu s-au șters în întregime, deoarece unii oameni erau proclamați eroi încă din timpul vieții. În numeroase inscripții funerare din epoca romană defuncții sunt numiți eroi prin simpla voință a familiei¹¹⁵.

Un caz de eroizare a defunctului îl avem la Histria: „Διογένης Ζω λου / ἀνέθηκα τέκνω εἰδίῳ, ὀνόματι Ζοίλωνι. / Τὸν ἥρωα εἰς θεούς· / τύμβο(ν)ς ἔχω τὴν / κόνην”, (*Cat.* 54, r. 1-6: „Eu, Diogenes al lui Zoilos, am închinat acest altar copilului meu, pe nume Zoilon. Devenit „erou”, el este acum printre zei; mormântul nu cuprinde decât cenușa.”). Tatăl lui Zoilos dă glas speranței că fiul său este sortit unei forme de nemurire mai puțin ștearsă decât simpla supraviețuire în Hades. În această așteptare se îmbină credința în incoruptibilitatea sufletului și convingerea că dragostea și pietatea supraviețuitorilor au puterea să asigure celor dispăruți o condiție întrucâtva asemănătoare zeilor.

B8.5. Filosofia stoică în epigrame

Mai ales în epoca imperială filosofia stoică își găsește numeroși adepți în rândul maselor populare. Un exemplu al răspândirii ideilor stoice în sânul populației de rând, îl oferă o epigramă descoperită la Tomis. După ce constată cu tristețe că moartea reprezintă ieșirea din realitate și trecerea în eternitate, defunctul, un sclav pe nume Erotis, adaugă: „Ἐξ ὕδατος καὶ γῆς καὶ πνεύματος ἦ πάροιθεν / ἄλλα θανὼν κείμει πάσι(ν) τὰ πάντα ἀποδοῦς / πᾶσιν τοῦτο μένει· τί δὲ τὸ πλεον· ὀππόθεν ἦλθεν εἰς τοῦτ’ (αὐτ’) ἐλύθη σῶμα μαραινόμενον”, (*Cat.* 33, vv. 7-10: „Din apă, din pământ și din suflare eram mai înainte. Odată mort, zac (aici) dând toate tuturor. Aceasta rămâne tuturor, dar mai mult ce ? De unde a venit în aceea s-a împrăștiat, corpul istovit”). Potrivit doctrinei stoice, după moarte sufletul părăsește trupul și se înalță în atmosferă, dizolvându-se în aerul cosmic, iar trupul devine o parte integrantă a naturii și se descompune în elementele sale primordiale. Așadar, trupul și sufletul se reîntorc în locul de unde au plecat, moartea însemnând dispariția în sânul naturii divine¹¹⁶. În viziunea stoicilor, fluxul continuu

¹¹² *Ibidem*, p. 166.

¹¹³ Vezi, Fr. Cumont, *Symbolisme*, p. 286 și nota nr. 3 și 4: „Euphrosyne pia, docta novem Musis, philosopha, vixit annos XX”; „Quod si longa tuae mansisset tempora vitae / doctior in terris nulla puella foret”.

¹¹⁴ E. Rohde, *op. cit.*, (vezi, supra, p. 156 nota 17). p. 152

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 405.

¹¹⁶ Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 121 și urm.; o idee similară se întâlnește și într-o epigramă funerară latină descoperită la Tibiscum, în Dacia Romană: „D(is) M(anibus) / Terra te/net corpus no/men lapis, atque / animam aer, qu/am melior fuer...”, vezi, *IDR*, III/1, 173.

al generării și al distrugerii, al nașterii și al morții, constituie o simplă dar imanentă îmbinare și dezbinare de elemente. Acest flux va fi nesfârșit pentru ca universul să fie mereu reâmprosfătat. Această idee este întărită și de cuvintele împăratului filosof Marcus Aurelius: „Cele ce vin din pământ se risipesc din nou în pământ, iar cele ce încolțesc din rodnicul sân al văzduhului, se întorc iarăși spre bolta cerească”¹¹⁷.

O aluzie la conceptele filosofiei stoice face o altă epigramă de la Tomis, unde moartea este văzută ca achitarea unei datorii a defunctului (*Cat.* 67, v. 5)¹¹⁸. Altfel spus, viața ar fi un împrumut pe care muritorii îl primesc de la natură și pe care trebuie să-l restituie la moarte¹¹⁹.

B9. Teme biografice

În acest capitol vom prezenta temele legate de viața particulară a defuncților. Ne vom concentra atenția asupra vieții de familie și a relațiilor din sânul ei, precum și asupra legăturii indestructibile dintre individ și cetate.

B9.1. Viața în familie

Viața în familie deținea un loc important la vechii greci. Epigramele fac adeseori aluzie la raporturile defuncților cu anturajul lor. Este firesc dar nu inutil de constatat că, regretele membrilor familiei pentru cei dispăruți, durerea de-a muri fără copii, fără realizarea idealurilor în viață, (în cazul tinerilor care au dispărut prematur), dorințele formulate de către defunct pentru urmași, evidențiază importanța acordată de antici familiei.

Viața de familie este evocată foarte adesea în epigramele din Pontul Stâng. Printre evenimentele mai de seamă din viața defuncților de multe ori sunt menționate *căsătoria și nașterea copiilor* care constituie idealul realizării depline a omului în viață. O defunctă mărturisește: „τριῶν καὶ δέκα ἐτῶν ἡγάπα παῖς ἄξιος ἡμῶν / εἴτ’ ἐγάμησα αὐτὸν καὶ οἱ τέκνα τρεῖς ἐκύησα”, (*Cat.* 44, vv. 3-4: „La treisprezece ani m-a iubit un tânăr demn de noi. Apoi m-am căsătorit cu el și am născut trei copii”). De asemenea în alt epitaf defuncta afirmă cu mândrie: „λίψα δ’ ἐπιχθονίοις παῖδα μοῦνον ἐμὸν τεκέων ἄρρῆνα πενταετῇ σὺν πατρὶ φίλῳ ἐμῷ τε συνεύω”, (*Cat.* 53, r. 6-9: „Am lăsat în urma mea celor de pe pământ un copil, pe singurul dintre pruncii mei, un băiat de cinci ani, împreună cu iubitul-tată și soțul meu”).

Epigramele elogiază atașamentul defunctului față de familie, creionându-se astfel imaginea unei căsnicii fericite: „[ἐξέ]υ[χ]θην ἀλόχῳ πρὶν...”, (*Cat.* 34, v. 1: „Am fost unit mai înainte cu o soție...”). Într-o epigramă de la Odessos apare o exprimare și mai sugestivă: „Αὐρηλία Ἀβρινία Φωρδιγαλου ... συμβίωσε(ν) ἀνδρὶ Αὐρ(ηλίῳ) Πίστῳ / εὐκόσμως καὶ ἀμέμπτως”, (*Cat.* 50, r. 1-5: „Aurelia Abrinia, fiica lui Phordigalos, a trăit cu soțul ei Aurelius Pistos în bună înțelegere și fără reproș”).

În numeroase epigrame este exprimată tema nobleții familiei, ca de pildă la

¹¹⁷ Marcus Aurelius, *Manualul - Epictet (Către sine)*, traducere de D. Burtea și M. Peuceanu, București, 1977, VII, 50.

¹¹⁸ Vezi, supra, *Teme cu caracter specific pentru descrierea morții, (Moartea descrisă ca achitarea unei datorii)*, V C5.7., p. 168-169.

¹¹⁹ Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 122; cf. R. Lattimore, *Themes*, p. 170.

Odessos: „Ἐνθάδε γαῖα κατέχει Δομνεῖον υἱὸν Ἡρακλείδου / Τυρανὸν ἀπὸ προγόνων εὐγενῆ, ζήσαντα ἔτη εἴκοσι”¹²⁰, (*Cat. 51*, r. 1-2: „Aici pământul reține pe Domneios fiul lui Herakleides, din Tyras, născut din strămoși nobili, care a trăit douăzeci de ani”).

În cadrul familiei sunt exprimate sentimente de afecțiune reciprocă între membrii ei. O temă frecvent abordată este cea a dragostei conjugale. Astfel, se spune despre Cornelia Fortunata: „... στοργὴν πρὸς ἀνδρὸς κοσμίαν καὶ σώφρονα διατελέσασαν”¹²¹, (*C 26*, r. 7-8: „... și-a îndeplinit dragostea ei onestă și castă față de soț”). În unele cazuri soția își arată deschis afecțiunea față de soțul ei: „ἐγάμησα δ’ ἐτῶν ἡγ’ [ἄ]νδρα τὸν ἐμοί γλυκύτερον μελι(τί)οιο”, (*C 27*, vv. 4-5: „M-am căsătorit la treisprezece ani cu bărbatul meu mai dulce ca hydromelul”). La rândul său, tot din afecțiune, soțul îi promite consoartei sale fidelitate chiar după moartea sa, necăsătorindu-se cu nici o altă femeie: „Νικασοῖ μεγάλας ἀντὶ σαοφροσύνας· ὅς ἔτι τοι μνάμαν φέρεται πόσις, οὐδ’ τις ἄλλα / κείνου ἐς εὐναίους ἦλθε ἄλοχος θαλάμους”¹²², (*Cat. 14*, vv. 2-4: „Nikaso, pentru marea ta cumpătare pe care soțul tău o păstrează încă drept amintire, nici o altă soție n-a intrat în camera sa nupțială”). Într-o altă epigramă soțul promite păstrarea veșnică a amintirii soției: „[κεδνοτάτ]ας ἀλόχου σχ[ή]σει πόθον ? – υ υ – –] / [αἰεῖ, Πλει]στῶνασσα, Εὐ[ετί]ων γαμέτας], / [ὅς? υ υ]ν οὐ προὔδωκε λ[έ]χους σέβας – υ υ – –]”, (*Cat. 13*, vv. 1-3: „El va păstra veșnic regretul pentru prea iubită sa soție, o Pleistonassa, soțul tău Euetion, care... n-a trădat sfințenia patului tău nupțial”).

Legată strâns de tema dragostei conjugale este și elogierea în epigrame a calităților femeilor de către soț. Elogiile pe care bărbații le aduc femeilor se adresează numai calităților lor morale. Calitatea cea mai frecvent lăudată este *σωφροσύνη*, cumpătarea. Într-o epigramă se citește: „Τύνβον δαιδάλεον περιαγέα τεῦξε συνεύφ / Ἄνδρυσ Κυρίλλη τοῦτον ἀποφθιμένη / σωφροσύνης μνασθεῖς ἐρικύδεος ἦν ἔχε κείνη / λέκτρων νυμφιδίων εἵνεκα καὶ βιότου”¹²³, (*Cat. 66*, vv. 1-4: „Andrys a construit acest mormânt rotund, lucrat cu multă artă pentru soția sa decedată, Kyrille, în amintirea strălucitei sale cumpătări, pe care ea a avut-o în timpul căsniciei și al vieții”).

Sunt rare cazurile când epigramiștii laudă frumusețea femeii. Tema frumuseții le este rezervată numai tinerelor fete, așa cum se poate remarca în epigrama Hedistei de la Histria: „Ἡδίστη ... ἥ κάλλει κόσμῳ τε μολουσ’ αἰεῖ [ἐλ]πίδα δόξης”, (*Cat. 11*, v. 3: „Hediste ... tu care prin frumusețe și cumințenie îndreptățeai oricâte nădejdi”).

B9.2. Relația dintre individ și cetate

Pe lângă temele care fac aluzie la viața de familie, în epigrame apar și teme care subliniază legătura indestructibilă dintre individ și cetate, contribuția cetățeanului cu trup și suflet pentru bunăstarea obștii sale. În orașele grecești de pe țărmul vestic al

¹²⁰ Cf. *Cat. 50*, r. 1-3: „Ἀρηλία Ἀβρινία Φωρδιγαλου Τυρανὴ / Τὴν ἀπὸ προγόνων εὐγενίδα...”

¹²¹ Cf. R. Lattimore, *Themes*, p. 275: „τῶιδε τάφῳ Χαίρεστράτη ἡ ὁ σύννευος ἔστερξεν μὲν ζῶσαν, ἐπένθησεν δ’ θανούσαν”, („Chairestrate zace în acest mormânt. Soțul ei a iubit-o atâta cât a trăit și când a murit a jelit-o”); de asemenea, cf. *Cat. 60*, r. 10: „[θ]άψε δ’ [με στοργῆς χ]λάρην [ἐνθάδε κλειν]ή Σήμη”, („Aici m-a îngropat Seme cea ilustră, în semn de dragoste”).

¹²² Cf. Th. Sauciuc Săveanu, *Un fragment de epigramă greacă pentru Nikaso din Callatis*, în „Pontica”, 2, 1969, pp. 245-251.

¹²³ Vezi, de asemenea, *Cat. 14*, epigramă dedicată pentru Nikaso din Callatis.

Pontului Euxin se stabilesc numeroși străini veniți din alte regiuni, care se integrează cu succes în comunitate, ajungând să dețină funcții importante în conducerea orașelor. Ei își găsesc sfârșitul aici, fiind cinstiți de către concetățenii lor cu epitafuri funerare. Astfel în epigrama dedicată lui Hermogenes, originar din Cyzic și stabilit la Tomis, defunctul ne mărturisește: „Ἑρμογένης ὄνομ' ἦν καὶ Κυζίκιον με κίκλησκον· / Ἦρξα πάτρη σεμνῶς, ἀγορανομίην τ' ἐτέλεσσα· / καὶ φιλίη πρὸς πάντας ἐτιμήθη ἐπιδόξως”, (*Cat.* 59, r. 1-3: „Hermogenes îmi era numele, dar îmi ziceau Cyzicianul, am fost arhonte în patria mea cu demnitate și am îndeplinit funcția de agoranom. Și prietenia față de toți am cinstit-o în chip vrednic de glorie”). Aici apare tema străinului care pleacă din orașul natal și se stabilește într-un alt loc unde-și va afla sfârșitul vieții. Această temă este corelată în epigrama citată mai sus cu tema prieteniei față de concetățeni.

Aceleași idei sunt exprimate într-un alt epitaf tomitan dedicat unui personaj din Prusa Bithyniei: „Καὶ [φιλί]ην ἥσκησα, π[ί]στεις δ φίλων ἐσάωσα / καὶ προλιπῶ[ν Προύση]ς Βειθυ[νίδος εἰερὸν] ἄστν / ἤλυθον [εἰς Τομέως] πολυκῶδ[ιστον πόλιν] ἔνθα / γνῶριμος [ἐνναέταις] αἰεὶ καὶ [ἐπήλυσιν ἡμ]ην”, (*Cat.* 60, r. 5: „Și am practicat prietenia și am păstrat încrederea în prieten. Și părăsind orașul sacru Prusa al Bithyniei am ajuns în prea gloriosul oraș Tomis. Aici am fost întotdeauna cunoscut între cetățeni, deși am fost între străini”). Tot în epitaful anonimului din Prusa apare și tema vieții ca luptă: „ἐν δ βροτοῖς ἤθλυσσα καμών ἐπόρισσον ἅπαντα”, (*Cat.* 60, r. 4: „Printre muritori am luptat muncind și mi-am procurat toate [cele necesare nevoilor mele]”). De remarcat în cele două epigrame citate mai sus este faptul că ele nu reprezintă doar un elogiu la adresa defuncților, ci și exemplificarea unei morale de viață, o caracteristică proprie epigramelor din epoca romană.

Într-o epigramă de la Tomis apare o temă cu caracter politic care-și găsește ecou în mentalitatea cetățenească încheată în Grecia în secolele VII-V a. Chr. Un părinte mărturisește: „Θρέψε Διονυσόδωρος ποντάρχης παῖδας ἵνα πάτρη καταλείψῃ” (*Cat.* 61, v. 1: „Dionisodoros pontarhul i-a crescut pe copiii săi ca să-i lase patriei”). Tema copiilor crescuți în folosul patriei își găsește ecou în idealul educației spartane.¹²⁴

B10. Formularea epigramelor

Dacă în prima parte a studiului nostru ne-am concentrat atenția asupra conținutului de idei al epigramelor funerare, în continuare, ne propunem să stăruim și asupra modului de alcătuire a acestora.

În privința formulării, epigramele se pot împărți în șase categorii. O primă categorie o constituie epigramele mai vechi, datate în secolele V-IV a. Chr., care ne pun în fața unei sobrietăți cu adevărat clasice. În general, aceste epigrame prezintă o formulare simplă, cu menționarea numelui dedicantului și al defunctului cinstit și, eventual, al circumstanței morții. De obicei, aceste epigrame sunt formate din cel mult două distihuri.¹²⁵ În această primă categorie pot fi integrate, ca o excepție, epigramele dedicate gladiatorilor de la Tomis; deși de epocă romană, ele prezintă o formulare simplă și reținută, de tipul: „pe

¹²⁴ La Sparta copiii erau crescuți și educați în spiritul devotamentului față de *polis*, care devine cadrul fundamental al vieții umane în lumea greacă; pentru educația spartană vezi H. I. Marrou, *Educația*, I, p. 41-59.

¹²⁵ *Cat.* 6; *Cat.* 7, 8; *Cat.* 10, 11, 12; *Cat.* 24, 25, 19.

cutare în locul acesta, îl acoperă mormântul” (*Cat.* 35), „aici zace Attalos...” (*Cat.* 41, r. 1) sau „cutare l-a înmormântat pe cutare” (*Cat.* 42, 43).

Din a doua categorie fac parte epigramele care debutează cu invocarea celui decedat, urmată de un scurt elogiu la adresa sa, rostit de către soț/soție, părinți, copii și uneori de către rudele apropiate.¹²⁶

O a treia categorie, o constituie epigramele alcătuite sub forma unui monolog, în care defunctul (uneori stela funerară), îl interpelează pe trecător, rugându-l să se oprească în fața mormântului, pentru a deplânge destinul său și pentru a-i cunoaște calitățile.¹²⁷

Epigramele concepute sub forma unui dialog între defunct/stelă și membrii familiei sale sau trecător, formează o a patra categorie.¹²⁸

În a cincea categorie se includ epigramele în care apare obiectivarea celui decedat. Prezentarea în acest caz este făcută de către defunct, care vorbește despre sine la persoana a III-a. Formularea este de tipul: „Privești mormântul lui cutare...”¹²⁹

Ultima categorie de epigrame sunt cele în care enunțul funerar devine adesea o biografie a defunctului, alcătuită pe elemente esențiale: numele, mențiunea familiei, circumstanța morții. Aceste date minimale pot fi și ele amplificate, mai ales indicațiile privitoare la neam și la circumstanța morții. Uneori o parte importantă a textului este ocupată de indicații familiale, care pot cuprinde genealogia mai multor generații¹³⁰.

B11. Limbaj și versificație

Analiza limbajului epigramelor funerare este necesară pentru a evidenția valențele literare ale acestor texte. În general, exprimarea epigramaștilor este banală. Însă uneori ei își aleg cuvintele, ocolind formulele banale și des folosite. Ei caută expresiile rare și cuvintele cu iz poetic.

O sursă de inspirație la îndemâna autorilor de epigrame era, fără îndoială, Homer, ale cărui poeme au reprezentat „cartea de căpătâi” a grecilor de-a lungul întregii Antichități. Fără a intra într-o analiză detaliată, ne rezumăm aici în a oferi câteva exemple semnificative de cuvinte și expresii de certă inspirație homerică care abundă mai ales în epigramele de epoca romană. De pildă, pentru a denumi soțul și soția, epigramaștii folosesc termenii *πόσις* și *ἄλοχος*¹³¹, iar pentru copil *τέκος* (*Cat.* 53, r. 8). Homericul *ἥτορ*, desemnează într-o epigramă *sufletea vieții* și un adjectiv compus cu acesta din urmă este *μεγαλήτωρ* (*Cat.* 32, v. 3). Pentru a sublinia măiestria meșterului care a construit monumentul funerar și mai ales frumusețea acestuia din urmă, lapidul folosește într-o epigramă adjectivul *δαιδάλεος* (*Cat.* 66, v. 1)¹³².

Din epigrame sunt nelipsite expresiile homerice menite să creeze imagini poetice. Foarte des întâlnit este tipul *ἔλιπον φάος ἠελίοιο*, („am părăsit lumina soarelui”), care

¹²⁶ *Cat.* 13, 14; *Cat.* 20; *Cat.* 21.

¹²⁷ *Cat.* 16; *Cat.* 18; *Cat.* 23; *Cat.* 26, 38; *Cat.* 29, 30, 48.

¹²⁸ *Cat.* 67, 68.

¹²⁹ *Cat.* 22; *Cat.* 46; *Cat.* 58.

¹³⁰ *Cat.* 27, 44, 59, 60, 63.

¹³¹ *Cat.* 22, v. 3; *Cat.* 34, v. 1; *Cat.* 14, v. 3 și 4.

¹³² Cf. Homer, *Iliada*, VIII, 195: „δαιδάλεον θώρηκα τὸν Ἡφαιστος κάμε τεύχων”, („Platoșa cea măiestrită lucrată de zeul Hefaiastos”).

sugerează trecerea omului în neființă (*Cat.* 25, 44)¹³³. Într-o epigramă de la Callatis, întinericul care domină mormântul este sugerat printr-o altă expresie homerică: „[Εἷς τ] ὕμβος δύο κεύθει ἱὴ ὑπὸ νυκτὶ καλύπτων” (*Cat.* 19, v. 1)¹³⁴. Printr-o turnură homerică, autorul aceleiași epigrame callatiene, exprimă durerea părinților pentru moartea copiilor: „δοίοισιν γενέταις πένθος ἄλαστον ἔχιν” (*Cat.* 19, v. 4)¹³⁵. De multe ori, epigramiștii preiau pur și simplu expresii homerice, adaptându-le în propriile lor creații, cum se întâmplă într-o epigramă de la Tomis din epoca romană¹³⁶.

Formele poetice ioniene abundă în epitafuri, mai ales în cele care datează din epoca romană. Putem da ca exemple: *μελιτίοιο, ἀνθρώποισιν, μοῖρης, λαινέην, φθιμένοιο, νεκνεσσι*¹³⁷. De multe ori poeții utilizează cuvinte rar întâlnite în astfel de creații, ca de exemplu: *ἐνναέτης* în loc de obișnuitul *πολίτης*, *ἄστν* în loc de *πόλις*, *ἐπηλὺς* în loc de *ξένος*, *σορός* sau *μέλαθρον* (*Cat.* 60). Din epigramele de la Callatis putem cita: *πολυαῖ νετος, εὐναῖοι θάλαμοι, ἄκουρος, δυστοκία*¹³⁸. Uneori apar expresii care par a nu fi curențe în repertoriul autorilor de epigrame; de pildă, într-o epigramă de la Callatis se spune despre doi defuncți că: *Μοῖρ' ἐνέθηκε λίνωι Ἀτροπος*, (*Cat.* 19, vv. 1-2: „Moira Atropos i-a așezat în mormânt cu firul ei”). Această exprimare este concisă, eliptică, chiar construită cu cuvinte alese. Verbul *ἐντίθημι* nu este asociat în mod obișnuit cu *Moira*, iar *λίνον*, (*fir*), este folosit mai rar decât *μίτος* sau *νήμα*.

În epigrame se poate remarca existența unor cuvinte cu valoare de *hapax*, unele foarte interesante din punct de vedere al construcției și sensului lor. În epigrama unui gladiator de la Tomis apare forma *χειρετερόπλον*¹³⁹. În acest caz avem de-a face cu un cuvânt compus, format din *χεῖρ* + *έτέρα* + *ὄπλον*, adică, *cel care are înarmată cealaltă mână*, tradus, în contextul epigramei, prin *stângaciul*. La această interpretare îndeamnă și faptul că, în reliefurile de deasupra inscripției, gladiatorul defunct apare reprezentat ținând scutul în mâna dreaptă, ceea ce înseamnă că el mănuija arma de atac cu stânga. Redarea acestui amănunt nu este întâmplătoare, cunoscută fiind credința celor vechi că mâna stângă este aducătoare de izbândă¹⁴⁰. Fără îndoială că autorul epigramei a inventat acest cuvânt din necesități metrice.

Un alt cuvânt inedit, atât ca construcție, cât și ca sens, îl întâlnim într-o epigramă

¹³³ Cf. Homer, *Iliada*, XVIII, vv. 9-11; vezi, *supra*, p. 12 și urm..

¹³⁴ *Ibidem*, V, 23: „ἀλλ' Ὅφαιστος ἔρυτο, σώωσε δ' νυκτὶ καλύψας.”

¹³⁵ *Ibidem*, XXIV, 105: „πένθος ἄλαστον ἔχουσα μετὰ φρεσίν. οὐδ' αὖτε καὶ αὐτός.”

¹³⁶ *Cat.* 44, v. 17: „ταύτης τοι γενεῆς...” cf. Homer, *Iliada*, VI, v. 211: „ταύτης τοι γενεῆς τε καὶ αἵματος εὐχομαι εἶναι; *Cat.* 44, v. 6: „... ἐγὼ ὥς μὴ ὤφελλα”, cf. Homer, *Iliada*, XXII, v. 481: „δύσμορος αἰνόμερον· ὥς μὴ ὤφελλε τεκέσθαι.”

¹³⁷ *Cat.* 27, v. 5; *Cat.* 57; *Cat.* 58, v. 1 și v. 2.

¹³⁸ *Cat.* 14, 19, ISM III 134; *ibidem*, p. 150.

¹³⁹ *Cat.* 35, vv. 1-2: „Ἀγροῖκον πυγμῇ προβοκάτορα χειρετερόπλον ... μεικρὸς ἔκρυψε τάφος”, („Pe Agrokos, provocator în lupta cu pumnii, stângaciul ... îl acoperă un mormânt mic”).

¹⁴⁰ Gheorghe Ștefan, *Noi monumente epigrafice relative la gladiatorii din Tomis* în „Buletin științific, seria C, Științe istorice, filosofice și economico-juridice, știința limbii, literatură și artă”, I, 1, noiembrie-decembrie, 1948, (Academia R. P. R.), p. 31 și urm.; cf. L. Robert, *Les Gladiateurs*, p. 70; Cassius Dio, (I, 73, 19), vorbind de Commodus, amintește mândria acestuia de a lupta, ca gladiator, cu mâna stângă: „ἐξ ἀρίστου ἐμονομάχει, ἥσκει δ' καὶ ἐχρήτο τῇ ὀπλίσει τῇ τοῦ σεκούτορος καλουμένον, τὴν μὲν ὀσπίδα ἐν τῇ δεξιᾷ, τὸ δ' ἔξωθεν ἐν τῇ ἀριστερᾷ ἔχων, καὶ πάνυ καὶ ἐπὶ τούτῳ μέγα ἐφρόνει ὅτι ἦν ἀριστερός.

de la Callatis. Este vorba de ὑφήλιξ, *cu o vârstă inferioară, mai tânăr decât altul*¹⁴¹. Acest adjectiv îmbogățește lista deja lungă a compuşilor lui ἡλιξ, *de aceeași vârstă*, dintre care îi enumerăm pe: ἀφήλιξ, παναφήλιξ, βραχυήλιξ, ἐνήλιξ, ἐφήλιξ, καθήλιξ, ὁμοήλιξ, συνήλιξ, ὑπερήλιξ. Majoritatea acestor forme sunt cunoscute din inscripții sau din epigramele *Anthologiei Palatine*¹⁴².

Alte două *hapax*-uri interesante ne oferă tot o epigramă callatiană, și anume: ἀγέγωνος, și ἐπικώκυτος¹⁴³; primul cuvânt este de pus în relație cu verbul γεγωνέω, *a striga, a vorbi*, de unde, prefixat cu α privativ, are sensul de *fără glas, mut*; al doilea cuvânt derivă probabil de la verbul ἐπικωκύνω, *a plânge, a se jeli*, sugerând exprimarea durerii prin bocete¹⁴⁴.

Deosebit de importanți sunt termenii folosiți pentru redarea actului înmormântării și cei care denumesc locul îngropăciunii, respectiv mormântul. Varietatea termenilor utilizați în epigramele vest-pontice pentru redarea actului înmormântării ne-a condus la o reprezentare cuprinzătoare cu privire la mormânt, văzut din punct al rolului, arhitecturii și valorii sale de simbol.

Actul înmormântării este exprimat în mod obișnuit prin verbul θάπτειν, *a înmormânta*. Utilizarea verbelor τίθημι și κατα-τίθημι, *a așeza, a depune*, sugerează o imagine tehnică, defunctul devenind un simplu obiect manevrat de către cei care l-au așezat în mormânt. Așadar mormântul, din punctul de vedere al funcționalității sale în timp, este locul de depunere al defunctului. Pe de altă parte el are rolul de păstrare, de adăpostire a trupului celui răposat, idee pusă în evidență prin folosirea verbelor: κρύπτω, *a ascunde*, κεύθω, *a conține, a ascunde*, καλύπτω, *a acoperi, a proteja* sau κατέχω ' ἐγκάτέχω, *a reține*. Aflat în mormânt, defunctul devine *al mormântului, cel reținut de mormânt*. Cea de-a treia funcție pe care grecii o atribuiau mormântului este simbolică, și anume, aceea *de loc de odihnă*; verbul utilizat pentru a o exprima este κεῖμαι, *a fi întins, a zăcea, a se odihni*.

O gamă variată de termeni este utilizată pentru a denumi mormântul: τύμβος, τάφος, σήμα, ὑπόμνημα, μνήμα, μνημεῖον. Termenul τύμβος are în majoritatea cazurilor sensul de *monument funerar somptuos* ridicat la suprafața pământului. Cuvântul τάφος desemna *mormântul simplu* săpat în pământ. Cuvântul σήμα reprezenta inițial *semnul* prin care se recunoștea mormântul, ajungând treptat să se identifice cu mormântul însuși. Ultimii trei termeni desemnează mormântul din punct de vedere al valorii sale de simbol, având sensul de *amintire, loc de amintire* sau *loc de veci*.

În general versificația epigramelor este corectă. În acest sens, se disting mai ales epigramele din epoca elenistică¹⁴⁵, cu câteva infime excepții. Din epoca romană există exemple mai puțin satisfăcătoare. În cazul multor epigrame din epoca romană și romană

¹⁴¹ Cat. 19, vv. 2-3: „Μοῖρ' ἐνέθηκε λίνωι / Ἄτροπος, ὃν μ' ν' ἄκουρον, ὑφήλικα τοῦδ' ἑτερόν με”, („Moiră Atropos i-a așezat în mormânt cu firul său, pe unul, înainte de a-și fi tăiat pentru prima oară barba, pe celălalt, pe mine, puțin sub vârsta aceluia”).

¹⁴² Liana Lupaș, *Un nouveau mot grec YΦΗΛΙ#*, în StCl, 15, 1975, p. 139-140; cf. ISM III p. 470.

¹⁴³ Cat. 46, v. 1 și 2; de asemenea, vezi ISM III, p. 473.

¹⁴⁴ Cf. LSJ care înregistrează cei doi termeni ca având valoare de *hapax*, s. v. ἀγέγωνος - *speechless* și s. v. ἐπικώκυτος - *bewailed*.

¹⁴⁵ Cat. 11, 19, 16, 17.

târzie, este evident amestecul de proză și versuri, fiind imposibilă alcătuirea unei scheme metrice¹⁴⁶. Numele defuncțiilor nu respectă de obicei regulile prosodice ale versului. În majoritatea cazurilor ele nu sunt luate în considerare în alcătuirea schemei metrice. Uneori anumite considerații metrice au determinat alegerea sintagmelor din tezaurul de formule poetice. De pildă în cazul a două epigrame tomitane, datând din aceeași perioadă, se remarcă jocul desinențelor în cazul cuvântului *ἥλιος* (*ἁελίου* ' *ἡελίοιο*) și alternanța formelor morfologice în cazul lui *φῶς* (*φῶς* ' *φάος*), în expresii precum *φῶς λίπον ἁελίου* și *ἔλιπον φάος ἡελίοιο*¹⁴⁷. Se constată că simțul cantității vocalelor nu era pus pe primul plan. Vocalele erau considerate scurte sau lungi, după nevoile metrice, indiferent de cantitatea lor naturală. Neregularitățile metrice întâlnite în epitafuri constituie o dovadă a faptului că versurile au fost luate din altă parte și au fost adaptate fără iscusință de către poet în noua creație. Pe de altă parte, versificația stângaci realizată demonstrează că autorii epigramelor nu stăpâneau toate mijloacele compoziției artistice.

În majoritatea cazurilor, epigramiștii utilizează în versificație hexametru și distih elegiac (hexametru și pentametru). Într-o singură inscripție este utilizat trimetru iambic (*Cat.* 42), iar în alta senarul iambic (doar în câteva versuri) (*Cat.* 26, v. 3 și vv. 3-9). În doi graffiti descoperiți la Olbia sunt utilizați metri specifici comediei, și anume tetrametru iambic cataleptic (*Cat.* 1) sau tetrametru catalectic peonic (*Cat.* 5)

C. Concluzii

Epigramele funerare și *graffiti* descoperiți în cetățile vest-pontice reflectă nivelul satisfăcător, uneori chiar remarcabil al culturii grecești. *Graffiti* descoperiți la Olbia și în teritoriul ei rural, sunt singurele documente care ne oferă dovezi despre viața intelectuală a cetății în primul ei secol de existență. Conținutul și versificația lor, în care se resimte profund influența ioniană, dovedesc atât un impuls cultural din partea Miletului, cât și strânsele relații spirituale între metropolă și *apoikia* olbiană, în perioada imediat următoare întemeierii sale.

Epigramele de la Histria, precum baza în cinstea lui Menecharmos fiul lui Eusthenes sau epitaful Hedistei, fiica lui Evagoras (*Cat.* 10, 11), vădesc un gust literar surprinzător la locuitorii unei cetăți de margine, în perioada de început a istoriei ei. Aceeași impresie se desprinde dintr-un document callatian asemănător, din secolul al IV-lea a. Chr. (*Cat.* 13). Aceste epigrame dovedesc nivelul satisfăcător al instrucției locuitorilor din cetățile vest-pontice.

Epigramele funerare din Pontul Stâng prezintă un conținut de idei și o exprimare asemănătoare cu alte documente de acest fel din alte părți ale lumii grecești. Universalitatea temelor abordate în aceste creații ne împiedică să distingem specificități locale. Tocmai această imposibilitate metodologică constituie un argument în favoarea unei fascinante și prolifice circulații a ideilor în Pontul Euxin¹⁴⁸.

¹⁴⁶ *Cat.* 23, 26, 27, 60, 67, 32; din epoca romană putem oferi trei exemple de epigrame cu o versificație remarcabilă, ca de pildă: *Cat.* 25, 57, 66.

¹⁴⁷ Să se compare *Cat.* 25, vv. 3-4: „Ἰουλιανοῦ παῖς ἦν καὶ Ῥηγείνης Ἀγάθανδρος / ἔπτα καὶ δεκέτης φῶς λίπον ἁελίου”, cu *Cat.* 44, v. 8: „λ' ὁ ἐτὼν ἔλιπον φάος ἡελίοιο”.

¹⁴⁸ Alexandru Avram, în *IstRom*, I, p. 585.

Epigramele datate în secolele V-IV a. Chr. se caracterizează prin sobrietate și obiectivitate. Exprimarea este simplă, reținută și concentrată în unul sau două distihuri. Vârsta defunctului nu este exprimată în mod expres, ci este mai degrabă sugerată prin expresiile utilizate. Indicații asupra vârstei defunctului se dădeau mai cu seamă în cazul morții premature sau pentru persoanele care au pierit la vârste înaintate.

Începând din epoca elenistică, epigrama funerară cunoaște epoca sa de aur. Cererea de epitafuri sau dedicații devine generală. Epigrama încetează acum să fie privilegiul morților iluștri, ea devenind poezia celor umili, slabi și mici. Din punct de vedere stilistic, epigrama își amplifică temele și motivele, tragedia și filosofia exercitând o puternică influență asupra sa. Simplitatea, forța reținută, a epigramei din epoca anterioară, cedează locul amplificării literare în structură și motive. Repertoriul epigramiștilor se îmbogățește acum cu noi expresii și cuvinte. Sunt preluate numeroase versuri din Homer. În epigrame este dată acum indicația exactă a vârstei defunctului care nu avea însă un rost informativ ci constituia un element artistic ce putea impresiona pe cititori. În epigramele din Pontul Stâng se simte influența epigramei culte, născute odată cu Calimah, în privința motivelor, a lexicului și a reprezentării temporale.

În epoca romană epigrama funerară devine adesea o biografie a defunctului. Întinderea ei este mai amplă decât în perioada elenistică. Ea tinde să-și dezvolte conținutul de la semnalarea numelui defunctului, a locului și circumstanței morții sale, până la prezentarea unei biografii detaliate a vieții acestuia. Epigrama se străduiește să compună cât mai fidel o imagine a defunctului, să-i evoce cât mai în detaliu existența. Uneori o parte importantă a textului este ocupată de indicații familiale care pot cuprinde genealogia mai multor generații. Epigramele de epoca romană, conțin astfel tot mai multe elemente particulare, din ce în ce mai subiective. Stilul devine mai abundent. Exagerarea formulelor folosite diminuează forța exprimării sentimentelor. Imitația dăunează deseori inspirației poetice și reminiscentele literare pot să dea epigramei o alură de pastişă. Influența retoricii care renăștea în secolul al II-lea p. Chr. se resimte în textul epigramelor astfel încât unele dintre ele devin adevărate exerciții de retorică. De asemenea influența diatribei apare în mod clar în unele texte, unde abundă locurile comune.

În epoca romană târzie se constată un declin evident al poeziei funerare, atât în privința facturii literare, cât și a limbajului și versificației. Remarcăm acum din partea autorilor de epigrame, o lipsă de inspirație în prelucrarea motivelor literare, precum și necunoașterea ortografiei și a vocabularului limbii grecești. O dovadă a decadentei gustului literar o furnizează o epigramă funerară de la Callatis (*Cat. 68*), în cazul căreia, avem de-a face cu un „plagiat” al cărui model este o epigramă tomitană datând din aceeași perioadă (*Cat. 67*). Prin citirea epigramei callatiene, se observă clar faptul că redactorul acesteia a copiat în mod fidel primele trei versuri ale „modelului” său din Tomis; el a adaptat cu stângăcie versurile 5-6, modificând numele și vârsta defunctului (care spre deosebire de epigrama din Tomis, este o fată moartă prematur); la fel a procedat și în cazul versurilor 7-9, unde a modificat doar numele părinților defunctei.

Așadar, compoziția stângace a epigramei callatiene denotă cultura generală scăzută a celui care a redactat-o, și chiar mai grav, cunoștințele sale reduse în privința ortografiei

și a vocabularului¹⁴⁹.

Epigrama funerară merită a fi considerată ca un produs de sine stătător. Ea este o transmitere homerică, este o tradiție orală, este poezia unei epoci, este cult pentru mormânt. Ea reflectă în mod indirect mentalitatea unei epoci și credințele oamenilor, prețuirea vieții și resemnarea în fața morții.

¹⁴⁹ *Cat.* 68; ISM III p. 482 și urm.; socotim util a semnala aici greșelile de ortografie din epigrama callatiană prin comparație cu „modelul” său de la Tomis. În v. 3 se constată prezența diftongului *αι*, în loc de *ε*, în cazul indicativului aorist *ἔφθασαι*, (cu forma corectă *ἔφθασε*, vezi *Cat.* 67, v. 3); aceeași greșeală apare în v. 6: *ἀνέστησαι* în loc de *ἀνέστησε*, (indicativ aorist, persoana a III-a singular). Semnul {X}, de la începutul v. 6 ar putea să provină din „caietul de modele” al lapidului, indicând amplasarea unei „hedera” sau a unui alt semn, pentru a marca sfârșitul versului anterior. Acest semn se pare că a fost rău înțeles de către lapid, care a văzut în el probabil o literă (aceeași greșeală se întâlnește și în v. 7). Verbul *θαυεῖν* nu-și are locul la începutul v. 4, înainte de *παστοῦς*, unde era mai potrivită forma *μολεῖν* (infinitivul aorist al verbului *βλώσκω*), care figurează în modelul de la Tomis (*μολεῖν παστοῦς* - *a ajunge în patul nupțial*). La sfârșitul v. 4, în locul infinitivului verbului *θνῆσκω*, era mai corectă utilizarea indicativului aorist persoana a III-a singular, a aceluiași verb, (*ἔθαυε*).